

ՀԱՅԿԻ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

Պրոֆ. ԱՇԽԱՐԷԲԵԿ ՔԱԼԱՆՏԱՐ

ՀԻՆ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Проф. АШХАРБЕК КАЛАНТАР

РАСКОПКИ
ДРЕВНЕГО ВАГАРШАПАТА

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼԻՔՈՆԵԱՆ ՀԱՆՐԻ

ԹԵՐԵՎԱՆ, 1935 թ.

Проф. АШХАРБЕК КАЛАНТАР

РАСКОПКИ ДРЕВНЕГО ВАГАРШАПАТА

(КАРТЫ, ПЛАНЫ, ФОТО СНИМКИ)

Приложения:

1. Акад. С. А. Жебелев—Греческая надгробная надпись из Вагаршапата.
2. С. Г. Тамашян—„Ископаемая“ пшеница из раскопок кургана близ Вагаршапата.

ИЗДАНИЕ „ФОНДА МЕЛКОНЯН“.

Prof. AŞKHARBEK KALANTAR

LES FOUILLES DANS L'ANC. VALARCHAPAT

Supplément:

1. Académicien S. Zebelev.—Építaphe grecque trouvée à Valarchapat.
2. S. Tamamchian.—Blé fossile trouvé dans les fouilles du Kourgane près de Valarchapat.

Edition du „Fond Melkonian“

Erivan, 1935.

Պրոֆ. ԱՇԽԱՐՀԻՆԻ ԳԱՂԱՆԹԱՐ

902.6 (47.925)

Բ-14

ՀԱՅԿԱՆ Ը 1001

$\frac{A}{34565}$
 Հ Ի Ն Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ Ի
 Պ Ե Ղ ՈՒ Մ Ն Ե Ր Ը

~~9385~~
~~9385~~

(ԳԱՐՏԵՋՆԵՐ, ՊԼԱՆՆԵՐ, ՆԱՄՐՆԵՐ)

Հ ա ղ Ի Վ Ի մ ծ

1. Ակադեմիկ Ս. Ա. Ժ Ե Բ Է Լ Ե Վ — Համարեն դամբանական արձանագրություն գտնված Վաղարշապատում.
2. Ս. Թ ա մ ա մ Ե յ ա մ — «Բրածո» ցարեն կուրգանի պեղումներից Վաղարշապատի շրջանում.

ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄՆԻՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն, 1935 թ.

Պետերսբուրգի տպարան

Դրամ 525

Պատկեր 1532

Տիպո 1000

Ն. Մ. Ա. Ռ. Ի
անմահ հիշատակին

Незабвенной памяти
Н. Я. МАРРА

ԱՆԻ ՍԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ընդհատումից հետո, սխառնաստիկ պեղումների զարծր մարից վերսկսելու խնդիրը հարկադրյալն Հայաստանում, Նիկոլայ Յակովլևիչը համարում եւ այնքան ակտուալ, վաղ փրով համձն առավ անձամբ զննարկելու ՀԻՄՎԱՋԱՐԶԱՍՏԻ ՍԵՂՈՒՄՆԵՐԸ: Ճիշտ է, մեկ չունեցանք այդ բողոքը. իր այլ աշխատանքները Նիկոլայ Յակովլևիչին նմարավորության չտվին գալու Հայաստան, սակայն պեղումներից անմիջապես հետո մա մեծ հետախնդրությամբ ծանոթացավ կատարված աշխատանքի հետ յնվ մնաց շատ գոհ քե՛կատարումից յնվ քե՛նքա արդյունքից:

Ձկա այժմ Ինքը, յնվ իրանով մերչնված աշխատանքի այս համառոտ նկարագիրը նրա ամենաց հիշատակին է մվիրում

Հեղինակը—յերախոտապարտ աշակերտը:

Հին ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1931 թվի հոկտեմբերի 12-ից մինչև նոյեմբերի 10-ը, շուրջ մի ամիս տևողությամբ, կատարվեցին Հին Վաղարշապատի պեղումները, իրեն նախաճան նույն վայրում կատարվելիք սխտեմատիկ պեղումների. աշխատանքները տվին ըստ ամենայնի ուշագրավ և գիտական խոշոր կարևորություն ունեցող մի արդյունք, վերի համառոտ նկարագիրը յես ուղղում եմ տալ ախտեղ:

Նյութական կուլտուրայի իր բազմապիսի գանձերով Հայաստանը հանդիսանում և կարևորագույն մի աղբյուր

թե տեսական հետազոտութիւնների և թե դարավոր փորձի պրակտիկ գործադրման տեսակետից՝ ըստ այն պահանջների, վոր այսօր առաջադրոււմ և մեզ ծավալուէ սոցիալիստական շինարարութիւնը:

1924 թվից սկսած Հայաստանի նյութական կուլտուրայի ուսումնասիրական աշխատանքները, ձեռնարկված Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանութեան Կոմիտեյի կողմից, կրել են գլխավորապէս հաշվառման-ընդիստացիոն բնույթ՝ պարզելու և բնորոշելու համար յերկրում յեղած ամբողջ նյութը և վորոշելու ու պլանավորելու նրանց հետազոտական աշխատանքների տեսակն ու հետեղականութիւնը:

Կատարված մի շարք պեղումները կախված ու կապված են յեղել բացառապէս շինարարական աշխատանքների հետ և, թեկուզ ավել են անսպասելի հաջող արդիւնք, սակայն հնագիտական տեղի ու նյութի ընտրութեան տեսակետից՝ կրել են պատահական բնույթ: Խորացած ուսումնասիրութիւնների համար անհրաժեշտ սխտեմատիկ պեղումներ հնագիտական կենտրոնական նշանակութիւն ունեցող վայրերում (Արմավիր, Գառնի, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին, Ամբարդ և այլն) միայն մատնանշվել են և հնգամյա պլանի մեջ մտել այն չափով, վոր նրանցից զոնե մի կետում սկիզբը դրվի սխտեմատիկ պեղումների, այնուհետև տարեց տարի աշխատանքները շարունակելու և այլ վայրերում ևս ծավալելու նպատակով:

Սխտեմատիկ պեղումների առաջին վայրը հանդիսացավ Հիմ Վաղարշապատը:

Դիտական տեսակետից Հին Վաղարշապատը առաջադրոււմ և մի շարք ընդհանուր դիտական արժեք ունեցող պորթլեմներ, վերաբերող պատմական մի եպիսոպոսի, յերբ արեւ-վելքի ու արեւմուտքի ուժեղ բաղխումները՝ հատկապէս անտիկ աշխարհի, ի դեմս հռոմեացոց, Արեւելքի գործերին խառնվելը, իրենց վորոշ ազդեցութիւնն են ունենում այստեղ արտադրական հարաբերութիւնների և հասարակութեան տնտեսական ստրուկտուրայի ձեւափոխման ընթացքի վրա: Իր նոր ձեւավորումն և ստանում ֆեոդալական ֆորմացիոն Հա-

յաստանում: Հին Վաղարշապատի պեղումները խոստանում են տալ ամյալ եղբնային կյանքի պատկերն ամելի ռեալ ու լրիվ, քան այդ կարելի եր սպասել Հայաստանի մի այլ վայրից:

Հին Վաղարշապատի պեղումներին հարցը վերջնականապես ձևավորվեց 1930 թ. ոգոստոսի 20-ին Հնութիւնների Պահպ. կոմիտեի նիստում լուսժողկոմ ընկ. Արտո Յեղիազար-յանի նախադասւթ յամբ և ակադեմիկոս Ն. Մառի մաս-նակցութեամբ: Ակադ. Ն. Մառը կոմիտեի կողմից հրա-վիրված եր լինելու պեղումների գիտական զեկավարը: Կոմիտեի պլանով սխառմատիկ պեղումների համար նա-խատեսված վայրերից առաջին հերթին Հին Վաղարշապա-տի վրա կանգ առնելը հետանք եւ անկախ նրա բազմա-մեղմանի գիտական հետաքրքրութեանց, նրա մի շարք տեխնիկական հարմարութեանների ներկայութեան (ժող-կութեան, հարմար հաղորդակցութեան, աշխատողների հա-մար շենքեր—հարդարված բազայի, ինչպես նաև գտնված հնադիտական արժեքները պահպանելու համար շենքի գոյու-թեանը), վորոնցից պա այժմ գուրկ են պեղումների համար մատանդած մյուս վայրերը:

Պեղումների համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների հատկացումը յեղով լուսժողկոմատի կողմից 1931 թ. ամ-բան վերջում, վորից հետո կոմիտեն, համաձայն լԺԿ. Կոլլեգի-այի 31 թ. սեպտ. 7-ի նիստի վորոշման (զեկ. լուսժողկոմ ընկ. Դր. Սիմոնյանի)՝ անմիջապես ձեռնամուխ յեղով նախա-պատրաստական աշխատանքներին, զեկավարվելով կոմիտեի և ակադ. Ն. Մառի միջև 1930 թ, ոգոստ. 20-ին կայացած համաձայնութեամբ: Միաժամանակ լուսժողկոմատի կողմից կազմվեց հատուկ հանձնաժողով՝ «Հին Վաղարշապատի Պե-ղումների Հանձնաժողով» անունով, հետևյալ կազմով՝ ակադ. Ն. Մառ, ակադ. Ա. Թամանյան, պրոֆ. Ի. Մեղչանինով, պրոֆ. Աշխ. Բալանթար, Թ. Թորամանյան, Գեորգ Ասատուր, Սեն. Տեր.-Հակոբյան և Սմբ. Տեր.-Ավետիսյան. Էքսպեդի-ցիայի կազմի մեջ մտան նաև գիտ. աշխատավորներ՝ Յե. Բայրուրդյան, Կ. Ղաֆաղարյան, Ս. Յերեմյան, Աս. Ղոր-դանյան, Ար. Հովհաննիսյան և Ս. Բարխուդարյան: Պե-

դումները պլանը, վոր կազմեց Կոմիտեյի գիտնական քարտուղարը, քննվեց և ընդունվեց Հանձնաժողովի կողմից և, համաձայն Լուսժողկոմատի կոլլեգիայի վորոշման, համաձայնեցվեց ՀՍՍՀ Դիտուլթյունների Խնտրատուտի հետ:

Հոկտեմբերի 10-ին միայն պարզվեց, վոր ահադ. Մառն ընթացիկ աշնանը հնարավորություն հունի անձամբ լինելու մեզ մոտ և ղեկավարելու պեղումները. բայց քանի վոր նախադատարաստական աշխատանքներն արդեն վաղուց ավարտված են, մանավանդ, հնագիտական շրջանի հոգիներ մեծ մասը, համաձայն Ժողկոմխորհի վորոշման, Անդրկովկ. Այդի-Բանջար Տրեստին շտապ կերպով հանձնելու հարցը կար. վոր անհետաձգելի էր, բայց կատարել կարելի չեր միայն տերրիտորիայի հնագիտական ստուգումից հետո, ուստի ճանաչվեց անհրաժեշտ անմիջապես ձեռնամուխ լինել պեղումներին, տարվ նրանց հետախուզական բնույթ, այս առաջին տարվա համար անելով վերոգրյալի առաջադրումք, այն և՛ պարզել հնագիտական բովանդակությունն և՛ բնագրային հնդակացի, վոր դեռ քարինք առաջ (1922-23 թվ.) առանձնացված է իբրիվ Հնագիտական օրումն (Երևանի Հնագիտական օրումն) և յեմրադրվում է լինել Հիմն. Վաղարշապատի Բաղրաբանդին:

Հնագիտական օրումնը Զվարթնոցի ավերակների շրջապատն է, տեղավորված Յերևան-Վաղարշապատ խճուղու տակ (սկսելով «Հնձանափոսից»), 3 և 4 խորհանդեսությունների ու Հոփսիսիայի միջև՝ Վաղարշապատից մինչև Չոբան-քար և Վարմադյար դյուղերը (տես տեղի քարտեզը, տխտ. I, Հնագիտ. շրջանի պլանը, տխտ. II): Մա անհարթ ռելիեֆով՝ բլրաշատ մի տարածություն է, ուր բլրանման անհարթությունները շարված են զլխավորապես այդ տերրիտորիայի յեղերամասերում: Այս արտաքին տեսքի տալավորության տակ, կազմվել է կարծիք, վոր այդ բլուրներն իրենց խմբված շարքերով պատահական-բնական չեն, այլ նրանք քաղաքի «աշտարակների մնացորդներն» են, «պարսպաբլուրներ», վոր իրենց դասավորությամբ ցույց են տալիս պարսպների ուղղությունը: Այս կարծիքը հիմք է հանդիսա-

ցել նաև մի հեղինակավոր հանձնաժողովի համար (նշանակված Լեփումատի կողմից) Հնադիտական շրջանի սահմանները վերոշելու ժամանակ 1923 թվին՝ ընդունելով, վոր այդ «աշտարակներն» ու «պարիսպներն» իրենց ընդգրկած տարածությամբ կազմում են Հին Վաղարշապատի—Կայնոպոլիսի քաղաքատեղին (տես Զեկուցում Հանձնաժողովի, գործ № 100)։

Սրան ույժ են տվել թերևս, նախկին ուսումնասիրողների կողմից առաջներում (1904 թվ.) տեղի վրա քանիցս կատարած ասուղումներն ու հավաստիացումը, վոր «բլուրների վրա հիմի ել գեռ կան աշտարակների շրջանաձև խիտ հաստ պատերի հետքերը», և իբր թե «այլ ես կասկած լինել չի կարող, վոր մեր առաջ ընկած են մի մեծ հին քաղաքի ընդարձակ ավերակներ»*)։

Վերահիշյալ կարծիքի ամրացման գործում քիչ գեր չի խաղացել, անշուշտ, դուցե և հիմք և հանդիսացել թաշիկ վարդապետի այն հանրածանոթ հերյուրանքն ու պաճուճավորված պատմությունը, վորով նա Զվարթնոցի տեղում տեսնում եր «կրակապաշտների տաճար», «յերբայական տաճար» և վերջապես քրիստոնեական տաճար, այն ել հենց «Նշմխածինը», իսկ շրջապատն ել «Հին Վաղարշապատ քաղաքը» **):

Յեւ այս հնացած «պատմության» վրա կանգ չեյի առնել, յեթե մինչև այսօր ել գեռ նա տալիս չլիներ իր արձագանքը, ինչպես տեսնում ենք Ի. Ա. Ուլանեցկու հոգվածում «К истории щита Давида в культуре Востока» ***), ուր հեղինակը թաշիկի այդ տվյալների հիման վրա «հայ-յերբայական կուլտուրայի» տեսություն և զարգացնում։

Անկախ այս կարծիքներից ու «տեսություններից», Զվարթնոցի (Հին Վաղարշապատի) Հնադիտական շրջանը ճանաչելու համար, մինչև վերջին պեղումները, մեզ հայտնի եյին

*) Մարոտ վարդապետ (այժմ արքեպիսկոպոս)—Նշմխածին և հայոց հնագույն լեկեղեցիներ, 1905 թ., եջ 13։

**) Տես նաև Մարոտի հիշ. աշխ. եջ 12-16։

***) Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. № 8, вып. VI, 1929 г. կա նաև տառնված արտատպություն։

գիտականորեն ստուգված միայն հետևվյալ իրական տվյալները.—

1. Զվարթնոց, իբրև պատմական վոբոլ (VII դ.) ժամանակաշրջանի դարձ.

2. Հունարեն մի արձանադրություն, գտնված Եջմիածնի առուի շինության ժամանակ 1914-15 թվ.

3. Նույն առուի վրա դամբարանների բացում, բնորոշվող կավե թրձած զազաղներով (պեղումներ թորամանյանի, Աշխարհբեդի և Սեն. Տեր-Հակոբյանի 1926—1929 թ. թ.).

4. Միենույն շրջանում, բայց Հռիփսիմյան ավելի մոտ, Աբգղորձական Ընկերության գինետան շինության ժամանակ՝ «սրվակավոր» դամբարանների բացում (պեղումներ Աշխարհբեդի 1930 թվ.):

Այս հուշարձանները սակայն, վորքան ել կարևոր իրենց գիտական արժեքով բայց և շատ քիչ էյին՝ վերջնական կարծիք հայտնելու համար ամբողջ տերրիտորիայի մասին, վորի միայն յերկու տարրեր կետեր նրանք բնորոշում են, ուր իրենք խմբված են:

Զեռնարկվող պեղումները միայն կարող էյին, հիմնված իրական նոր տվյալների վրա, ասել վորոշակի խոսք ամբողջ շրջանի ինչ լինելու մասին՝ հաստատելով կամ հերքելով a priori արված կարծիքներն ու յեղրակացությունները:

Զեռնամուխ լինելով հետախուզման և պեղման աշխատանքներին, համաձայն մշակված պլանի, ամբողջ տերրիտորիայի մեջ մատնանշվեցին չորս առանձին կենտրոններ, վորոնք ըստ իրենց արտաքին տվյալների կարող էյին նպաստել առաջադրած խնդրի ավելի արագ ու անվրեպ լուծմանը: Այդ կենտրոնում աշխատանքները կատարվեցին միաժամանակ չորս տարրեր խմբերի կողմից, ղեկավարությամբ «Հին Վաղարշապատի պեղումների Հանձնաժողովի» կազմից այն ընկերների, վորոնք անձամբ կարողացան մասնակցել գործին: Այդ կենտրոններն են՝

1. Զվարթնոց, ղեկավարությամբ ընկ. Թ. Թորամանյանի:

2. «Անասնաթաղ» բլուրը—Հնագիտական շրջանի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում, ղեկավարությամբ ընկ. Սեն. Տեր-Հակոբյանի:

3. Զվարթնոցից հարավ-արեւելք գտնվող բլրաշարքը, զնկավ. ընկ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի.

4. Ընդհանուր հետախուզում ամբողջ տերրիտորիայի, զնկավ. ընկ. Աշխարհբեդ Քալանթարի:

Ձափի ու պլանի տակ գնելու համար սխառմատիկ պեղումների դործը, իրեն անհետաձգելի անհրաժեշտություն, կատարվեց աշխատանքների ընթացքում նաև ամբողջ տերրիտորիայի գեոգնդիական հանույթը [с'емка-ն] (բացի այն մասերից, վորոնք վորեւ հնադիտական արժեք չեն ներկայացնում)՝ յերկրաչափ Գր. Գրիգորյանի կողմից: Ամբողջ տարածությունը վեր անվեց քառակուսիների 100×100 մետր չափի, վորոնք քարի նշաններով իրարից բաժանված են և համարադրված (տխտ. III, Հ. Վաղարշապատի — Զվարթնոցի շրջ. Գեոգնդ. հանույթը):

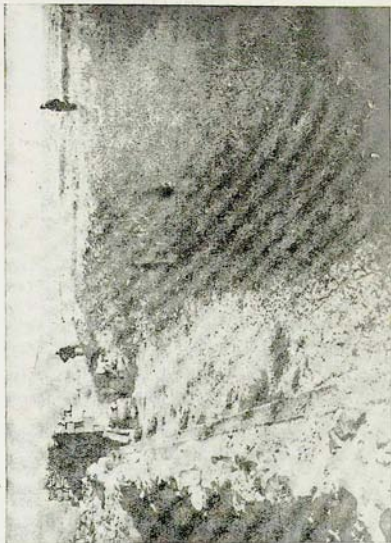
1.

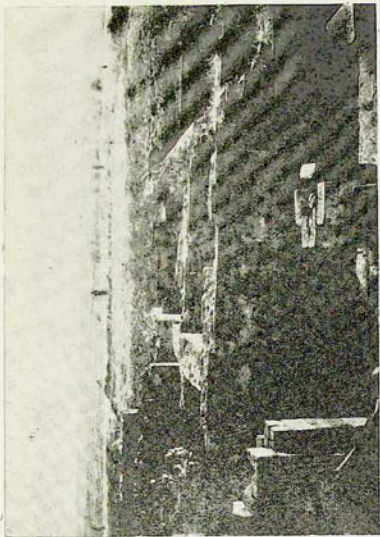
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՇՈՒՐՁԸ.

Պեղումները տեղի ունեցան ավերակները հարավակողմում, բաղլիլիկայի մնացորդները և աշխարհիկ շենքերի անմիջական շարունակությունը կազմող բլրացած մասում: Տեկնյին միայն վեց որ և ընդհատվեցին զնկավարի հիվանդության պատճառով: Չնայած դրան, ընկ. Թորամանյանն ի նկատի ունենալով պեղված շերտերից մեկը, վոր մոխիր և անուխ և պարունակում, արավ այն կարևոր դիտողությունը, թե, դուցե, այդ հրդեհը տեղի ունեցած լինի Ներսեսի շինարարությունից առաջ:

Այս նորությունը չի հակասում, այլ ընդհակառակը հաստատում և այն փաստը, վոր Զվարթնոցի շինությունից (VII դ.) առաջ ել նույն տեղում յեղել են շենքեր (որինակի համար՝ Զվարթնոցի կոմպլեքսի մեջ — մկրտարանի և բաղլիլիկի մնացորդները, վերջինիս պատերի և սյուների խարխիւների վրա պարզ յերևում են հրդեհի հետքերը). (նկ. № 1 — 2):

Այս աշխատանքները մոմանակ զնկ. ընկ. Թորամանյանին պնդել և ընկ. Ասիա Ղորղանյան:

Նկ. 2. Զգալիկ լեռան հարավ-արևմտյան լանդշաֆտը, Կոնստանդնուպոլիսից 10 կմ հեռավորության վրա:

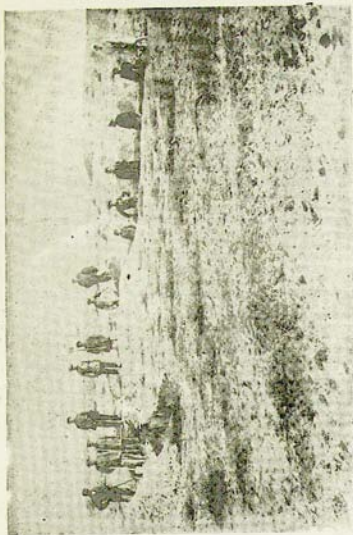
**ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ «ԱՆԱՄՆԱԹԱՂ» ԲԼՈՒՐԻ ՎՐԱ ՅԵՎ ՆՐԱ
ՇՐՋԱԿԱՅՔՈՒՄ.**

Այս բլուրը գտնվում և Հնադիտական շրջանի հյուսիս-արևմտյան ձայրամասում, Հռիփսիմեյի ուղղութեամբ, ներկայիս Վաղարշապատի արևելյան սահմանագծի վրա:

Այս կետի աշխատանքներն ընդհանուր ուշադրութեան արժանա դարձան. և սկզբի յերեք-չորս որը առաջին յերեք խմբերն ի միտսին իրենց աշխատանքները կենտրոնացրին աշտուղ Դրոս պատճառն այն տեղեկությունն եր, վոր իբրև հիշողութեան պահել եւ. Թորամանյանը (տեսնակ Մեսրոպ յեպ. — Նշմ. և հայոց հն. յեկ. եջ 16) այդ բլուրի վրա 30 տարի առաջ պատահաբար (ժամտախտից ընկած բաղամթիւ անասուններ թաղելու միջոցին) խոր վորովս լսւմ յերեցած և նորից ձանկղած մի պատի մնացորդի մասին, սրբառաջ քարերսլ և շրջանակ, վորին տկանապես և յեղել ինքը ը. Թորամանյանը և վորը հենց այն ժամանակ ընդունվել իբրև քաղաքի պարտալի աշտարակի մնացորդ. և քանի վոր նա արտաքին չերեստլ դարձած և յեղել դեպի Հռիփսիմեյի կողմը, ուստի անփխտելի համոզմունք և առաջացել, վոր քաղաքատեղին համարվելու յի վոչ թե Հռիփսիմեյի և ներկայիս Վաղարշապատի ուղղութեամբ, այլ նրան հակառակ՝ Զվարթնոցի կողմը, այսինքն ամբողջապես «Հնադիտական շրջանի» տեղում:

Զանազան ուղղութեամբ վորովս տրանշեները բլուրի վրա բաց արին յերեւո Նվագ թաղված անասունների կմախքները, սակայն չհայտնաբերնցին վոչ մի պատի մնացորդ, բացի մի ընտկան ժայռամասից, առանց մշակման վորեև հետքի. ընդհակառակը, տրանշեների տեղում, 1—1½ մետր խորութեան վրա, բացվեցին մի քանի գերեզմաններ, իրենց տիպով և բովանդակութեամբ հռոմեական եպոխայի, վորոնց գոլութեանը բլուրի վրա, դարձնում և անհավանական նույն տեղում պարսպաշտարակի գոյութեան հնարավորութեանը. (նկ. № 3):

00000. 240 A 34565

Նկ. 3. «Առաքելաբար» բնագրի պեղումները:

Պարզ եր, ժողովուրդը առաջնորդում նկատված պատի մնացորդի պտնված տեղը այդ բլուրը չի. թեկուզ և նրա շրջակայքում, թե ցածրահարթ և թե հարևան բլուրների վրա շարունակվող հետախուզումները չհայտնաբերեցին ժողովուրդի նման մնացորդ, այլ միմիայն դամբարաններ, ժողովուրդը բոլորն էլ կարող են առաջինների հետ վերագրվել միևնույն ժամանակաշրջանին:

Այսպիսի արդյունքից կարելի լե այն յեղրակացու թյան պալ, ժողովուրդը. Թորամանյանի տեսած «աշտարակի մասը» (սա թեկուզ և չգտնվեց այժմ, բայց անշուշտ կա մի ժողովուրդ տեղում, կամ գուցե բացողները քանդել տարել են բոլոր քարերը, տեղում չթողնելով վոչ մի հետք), հավանաբար, յեղել և վոչ թե քաղաքի աշտարակի մաս, այլ դամբարանային ժողովուրդ կառուցվածքի մնացորդ, ժողովուրդ կարող եր աւնենալ և կոլոր ձև:

Այստեղ բացված վերջին դամբարանների պեղումները կատարվեցին ղիսովորապես Ը. Շե. Բայրուրգյանի ձեռքով, Ը. Սուրեն Յերեմյանի հետ միասին:

3

ԶՎԱՐԹՆՈՑԻՑ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼԻՔ ՏԱՐԱԾՎՈՂ ԲԼՐԱ-ՇԱՐԻԸ, ժողովուրդը յենթադրվում եր լինել քաղաքատեղու արևելյան պարսպամասը, հետախուզման յենթադրվեց ընկ. Սմբ. Տեր-Ավետիսյանի կողմից:

Աշխատանքները կարճատև յեղան զեկավարի շտապ մեկնելու պատճառով, ուստի և նա անկարող յեղավ զերջնական յեղրակացության դալ բլուրների վերաբերմամբ, քանի ժողովուրդը կատարված պեղումները ժողովուրդի շինության հետք չհայտնաբերեցին:

Այդ շրջանում տեղատեղեցում եր Ը. Ս. Յերեմյան:

4.

ՀԼԱԳԻՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒՄԸ.

Այդ աշխատանքները տվին հետևյալ արդյունքը. Պարզվեց, ժողովուրդը նյութական կուլտուրայի մնացորդները հետա-

խուզման յենթակա շրջանի մեջ, կազմում են իրարից անկախ յեւեւ խմբավորումներ. մեկը սրանցից Զվարնոցի անվիշական եղանակաւն է, վորը միախառնուած է բուն Զվարթնոցի բռնած տարածութեան հետ. մյուսը Զվարթնոցից հարաւ, բայց նրանից անկախ մի յերկարավուն հողամաս է, վոր բռնում է «Հնագիտական շրջանի» հարաւ-արեւմտյան բլրաշարքը ամբողջովին. իսկ յերրորդը՝ «Անտաքարաղի» — Հովիտի մէջի եղանակը:

Նրանցից բացի, մնացած ամբողջ տարածութիւնը, ի մեջ առած նաեւ արեւելյան բլրաշարքերը (ճանաչված իբրեւ առանձին ռաշոն հետախուզութեան համար) — զուրկ է վտիվի կուլտուրական մնացորդից և, ըստ յերեւոյթին, նա իբրեւ անապատային վայր, յերբեիցեւ մարդու բնակավայր չեղած է: Այս գիտողութեանը հիմնավորվում է նրանով, վոր բնակատեղիներին հատուկ վորեւէ հետք (ածխային, վոսկրային, քերամիկական, մետաղե, և այլ վորեւէ արհեստականութեան կրող մնացորդ) անկախ ժամանակաշրջանից՝ բոլորովին չնկատվեց գետնի յերեսին, ինչպեւ նաեւ նրա շերտերում, վորոնց շարքում ընդհանրապեւ չկա կուլտուրական շերտ: Սրանցից վերինը, նորը — ավազաշերտ է, վորի տակ մյուս բոլոր շերտերը բնական յերկրաբանական են և հետախուզման յենթակա շրջանում ամենուրեք — միատեսակ: Այս դրութեանը պարզ յերեսւմ է վերջին տարիներին ընթացքում այդ վայրում կատարված հողային աշխատանքների արդշունքից. այսպեւ՝ Յերեանի հիդրոկայանից դեպի Այդ լիճ եներգիւհ-հոսանքի սյունատեղերից (4-5 մետր խորութեամբ) և սովխողի նոր ջրանցքի վորվածքից, վորը բռնում է ամբողջ Հնագիտական շրջանը՝ սկսելով նրա հյուսիսային ծայրից և յեղեւրագծելով նրա բովանդակ բարձրահարթ արեւելքից, հարավից և արեւմուտքից, ըստ տեղի ուղիների՝ ամենուրեք հայտնաբերում է միտրինակ յերկրաբանական շերտեր: Անկախ դրանից, հիշյալ ջրանցքի շինութեան նախապատրաստական աշխատանքների առնչութեամբ տիրիտորիայի զանազան մասերում վորված են խոր վոսեր, վորոնք ավելի շատ շերտերի հետ են մեղ ծանոթացնում: Շերտերի գիտում-հետախուզումը դարձնում է միանգամայն

աներկբայելի լեզած բլուրների բնակեցն ծագումը, վորոնք կազմում են շղթայանման բարձրահարթեր ու ձգվում գլխավորապես հյուսիս-արևմուտքից—հարավ-արևելյան ուղղությամբ. շղթաներն իրենց միջև առաջացնում են և ցածրահարթերը Այս ամբողջ անհարթ տարածությունը բնական շարունակութուն է կազմում Արագածի լանջերի՝ կազմելով նրանց վերջին ծայրերը, վոր հասնում են Արարատյան դաշտաբերանին:

I

Տերրիտորիայի ամբողջական հետախուզման հետևանքով պարզված՝ նյութական կուլտուրայի տվյալներ պարունակող առաջին ԵՐԳԱՆԸ, ինչպես ասացի, Զվարթնոցի ԵՐԳԱՎԱՏԸ է: Այստեղ բուն Զվարթնոցի կոմպլեքսից դուրս, $\frac{1}{2}$ կիլոմետր նրանից դեպի հարավ, յերևաց դեռահասվասար պաշի հետքերով, պարզվեց, վոր դա 1, ՏՅ մետր հաստությամբ մի պտիսպ է, վորը պատում է շուրջանակի մի ընդարձակ տարածություն (նկ. № 4). այս տարածության կենտրոնը կազմում է Զվարթնոցն իր, նախկին պեղումներով բացված, շինությունների—տաճարի և բնակելի շենքերի—ավերակներով. իսկ այն հողամասը, վոր գտնվում է բուն Զվարթնոցի ավերակների և ներկայումս բացվող արտաքին շրջապատի միջև, ու մինչ այժմ մեծ մասամբ ողտադործվել է իրրե ալգեանդ կամ վարելահող ու չունի աչքի ընկնող արտաքին նշաններ — ներկա հետախուզման հետևանքով ի հայտ բերեց բավականաչափ շատ մնացորդներ հին շինվածքների, ցրված նրա բոլոր մասերում, ինչպես նաև առուի հետքեր, ալգեանդեր և այլն:

Այս շրջապարիսպը միանգամայն պարզ սահմանաբաժան է ներսի յերբեմնի շին հողամասի—բնակատեղիի, և դրաի բուրրովին ամայի տարածության մեջ, Շրջապարսպի այն մասը (ընդհանուրի $\frac{1}{3}$ -ից ավելին), վոր գտնվում է Զվարթնոցից հարավ և արևելա-հարավ ամբողջովին տեսանելի է դարձրած հետախուզական աշխատանքներով — մաքրելով նրան ծածկող հողաշերտը (տես Տախտ. II), իսկ մնացած

Նկ. 4. Հնադարյան շրջանի ավազյան հեռախառն. պարզի բացւմ Զվարթնոյի շրջապատում.

մասը (արևմտյան, հյուսիսային և հյուս.-արևելյան) վերականգնած և միայն արտաքին ազոտ նշանների հիման վրա մոտավոր ճշտությամբ: Պարխայը ընդհանուր առումով չըրջանաձև և, մոտ մի կիլոմետր տրամագծով, Բացված մասում պարխայն ունի մի մուտք չորս մետր բացվածքով, վոր դռընվում և Զվարթնոցից արևելք, քիչ արևելահարավ: Մուտքի յերկու կողմում ընդհանուր պարսպից բաժանվում են յերկու հաստ պատեր, վորոնք իրար դուգահեռ, բայց շրջապարսպին ուղղահայաց, մոտ 100 մետր հեռավորությամբ իրարից, դնում են դեպի Զվարթնոց. սրանց մեծ մասը նույնպես բացված և (տես Գեոդեզ. հան. Տախտ. III՝ Զվարթնոցի շրջապատը):

Այս շրջապարսպի և Զվարթնոցի միջև կապը միանգամայն տկաներև և. ի նկատի ունենալով այն, վոր պարսպի շարվածքի միջուկի (չաղախի հետ խառնված) մանր քարերը, վորոնք կան թե իրանց տեղում—պարսպի պահպանված մասում— և թե նրա ուղղությամբ ցրված դեղձի յերեսին՝ տուֆ քարի մշակումից ընկած բեկորներ են՝ միանգամայն նույնացող Զվարթնոցի շենքերի քարի տեսակներին՝ պետք և յեղրակացնել, վոր այդ պարխայն, իրրև ընդհանուր պատվար, կառուցված և հենց Զվարթնոցի շինության հետ միաժամանակ, կամ նրանից անմիջապես հետո, յերբ ողտազործվել են նաև նրա շինության քարի ընկած բեկորները.

Ինչպես ասացի վերևում, in situ — տեղում պահված մնացել և միայն շրջապարսպի ներքին մասը, ներկայումս զետնահավասար հիմքը, վոր յերկու յերեսից խոշոր քարերով ամուր կառուցվածք և: Թե ինչպես եր շինված պատի վերին—չպահպանված մասը, դժվար և ասել, վորովհետև վորևե հետք չի մնացել. նա կարող եր լինել ցեխաղատ. ըստ տեղական սովորության, կամ քարաշեն (և այս դեպքում վերին մասը գուցե ավելի բարակ լիներ քան նրա հիմքը, վորը այդ տեղում ցոկոլ եր կազմում), վոր ավելի հավանական և, քանի վոր քարաշեն շարվածքի միջուկը կազմող մանր կտոր քարերը մինչև այժմ ել ցրված են պատի ուղղությամբ, իսկ յերկու յերեսի արտաքին խոշոր քարերը վաղուց կարող են գործածության համար տարված

լինել վաղարշապատոց կամ այլ հարեանների կողմից, վորպիսի վիճակին յնթարկվել են նաև Զվարթնոցի տաճարի և կից շենքերի բաղմաթիվ քարերը:

II

Նյութական կուլտուրայի տվյալներ պարունակող յերկրագրքումը, հնադիտական ամբողջ տերրիտորիայի սահմանների մեջ, ինչպես ասացի, այն յերկարավուն հողամասն է, վոր բռնում են լիակատարացած Երզնի արեւմտահարավային բլրաշարքը: (տես Գեոդ. հան., Տախտ. III) Այդ բլուրների մանրադնին դիտումը պարզեց նրանց բոլորովին այլ բնույթը, միանգամայն տարբեր հնադիտական շրջանում յեղած մյուս բաղմաթիվ բնական բլուրներից: Այստեղ, հողամասի ամբողջ յերկարությամբ, իրարից վորոշ հեռավորության վրա դտնվում են հինգ բլուրներ, վորոնք արտաքուստ միանման են և, իբրև առանձնահատկություն, ունեն շուրջանակի կրովնիտանման շարվածք մանր քարերից, և զբանով կասկած չեն թողնում, վոր արհեստական ծագում ունեն ու պարզապես կուրգաններ են, կուրգանային դամբարաններ:

Ըստ յերևույթին, ահա այս կուրգանների կրովնիտանման — գոտիաձև շարվածքն է, վոր Մեսրոպի կողմից ընդունվել է իբրև «սպարաւկների շրջանաձև պատերի հետքեր» (տես հջ II):

Կուրգանների գոյությունը չէին վաղարշապատի քաղաքատեղիի սահմանների մեջ, վորքան և անսպասելի, բայց խոշոր նորություն նկատելով՝ անհրաժեշտ եր պարզել նրանց տիպը, ժամանակը, կուլտուրան — կատարելով մեկի վորձնական պեղում:

Իբրև կուրգան ֆիկսացիայի յնթարկված բլուրները հետեւյալներն են —

Ա. կուրգանը բլրաշարքի վերին (հ-Յ) ծայրի բլուրն է (տես Տախտ. III, Գեոդ. հանույթ, քառակուսի 267). սրտազապը մոտ 5 մետր տրամագծով և $2\frac{1}{2}$ մետր խորությամբ փորված է առաջնորում, գուցե հնադիտական պե-

դումի նպատակով, բայց կատարված անկանոն, ըստ վորում, վորեն հիշատակություն այդ մասին, գրավոր կամ բանավոր, ինչ հայտնի չէ:

Բ. կուրգանը Կ-ից մոտ 250 մետրի վրա գեղի հարավ-արևելք, նրանից ավելի ցածր. գոտիանման շրջագծի տրամագիծը 27, 60 մետր: Այս կուրգանը Ջվարթնոցից հարավ, քիչ հարավ-արևմուտք և (ճիշտը աղխմուտով $\angle \frac{550}{30} \rightarrow \frac{250}{210}$), իսկ Հոփսիմեյից ուղիղ հարավ-արևելք (Դեռդ. հան. քառ. 283):

Գ. կուրգանը՝ Կ. և Բ-ի գծի վրա մոտավորապես, Բ-ից ավելի քան հայրուր մետր հարավ. Կ-ի հսկ խոշոր և նրա ձևով գաղաթը պեղված. սրա լանջի վրա-ևս նկատվում և գոտիանման քարաշարի մնացորդ (Գ. հ. քառ. 293) (նկ. № 5):

Դ. կուրգանը առաջինների գծի վրա գեղի հարավ-արևելք, վերջինից մոտ 400 մետրի վրա. նման և նրանց, նույնպես ունի շրջագոտի (Գ. հ. քառ. 314-315):

Ե. կուրգանների շարքի վերջինը, ամենահարավային կուրգանը գտնվում և Դ-ից $\frac{1}{2}$ կիլոմետրի վրա, հնադրական շրջանի ներքին ծայրին մոտ, յերկու ճանապարհների միախառնման անկյունում: Այս կուրգանն արտաքուստ բոլորովին կոտր և, բարձր չէ. գոտիանման քարաշարն այստեղ ունի 36.60 մետր տրամագիծ. բացի մեծ շրջագծից՝ ունի նաև կոնցենտրիկ ձևով ավելի փոքր շրջան հենց գաղաթի վրա, վորի տրամագիծը 2.55 մետր և, իսկ շրջագծի շարվածքն էլ հետը—5.03 մետր: Սրա տեղադրությունը $\angle 15 \rightarrow$ Ջվարթնոց, $\angle 330 \rightarrow$ Հոփսիմե, $\angle 345 \rightarrow$ Արագած (Գ. հ. քառ. 331):

Բացի այս խոշոր կուրգաններից կա ևս մի փոքր կուրգան (թիկուղ առանց արտաքին պարզ նշանների ու դեռ ևս չստուգված) Դ. կուրգանի մոտ, նրանից մոտ 50 քայլ գեղի արևելահյուսիս, այլի ճանապարհի տակ, վոր անցնում և յերկուսի միջով: Գուցե լինեն այլ փոքր կուրգաններ ևս, ինչպես որ. Կ. և Բ. կուրգանների արևմտյան կողմում յեղած յերեք հատ մանր բլուրները:

Նկ. Ծ. Կուրգանների շերտեր. Նկարի վրա ա. Բ. Գ. Կուրգանների

Այս կուրգաններն, ինչպես հիշված և վերևում, գտնվում են մի գծի վրա—մի շարք են կաղմում, վորի արևմտյան սահմանամերձ վայրը Յ․ Բոլ խորհրդակցության և (Նախկին վանքի շրջանները), իսկ արևելյան կողմից ծայրեծայր անցնում և մի ճանապարհ (սայլի) դեպի Ռահարազ գյուղը։

Փորձնական պեղումի համար մեր կողմից բեկիտարայի յենթարկված հինգ խոշոր և ակնհայտնի նշաններով կուրգաններից պետք էր ընտրել մեկը։ Շարքի վերջին (և․ Բոլ) կուրգանը ինձ թվում էր ավելի խոստմնալից, ի նկատի ունենալով նրա ավելի ընդարձակությունը (36-37 մետր արամագծով), գուցե ավելի մեծ բովանդակությամբ (անհատական թե՛ կոլլեկտիվ)․ բացի այդ, նրա ավելի ցածրադիր լինելը, վոր կարող էր համեմատաբար ավելի հին լինելը ցույց տալ․ սակայն, նկատի առնելով նրա հետավորութունը մեր հիմնական բազաներից (Հախիսիմե, Զվարթնոց), վոր մի շարք դժվարություններ կարող էր առաջացնել աշխատանքի ընթացքում, և հետադարձում ել պահպանություն զործը դժվարացնել ու անգամ վտանգել՝ ուստի յես նախընտրեցի պեղման յնքարկել մեծ նկարագրածնեից Բ կուրգանը, վորը գտնվում և առաջներում պեղված (?) յերկու կուրգանների միջև․ դրանով միաժամանակ մենք վորոշ չափով վերականգնած կլինենք (հուշարձանը հասկանալու տեսակետից) և այդ հարևան կուրգանների ետևում, վորտեք թեկուզ և պեղված, բայց մնում են մեզ անհայտ ու կորած անհետ։

Նախ քան մատնանշած կուրգանի պեղումներին ձեռնարկելը՝ անհրաժեշտ համարեցի ծանոթանալ այս կուրգանախմբի ավելի լայն շրջապատի հետ, նպատակ ունենալով պարզելու նրանց տարածման շրջանը ներկա հնագիտական շրջանից դուցե և դուրս, ու, յեթե հնարավոր լինի, վորոշել նաև, թե՛ վճրտեղ կարող էր լինել կուրգաններ շինողների բնակատեղը, վորի հետքեր չնկատվեցին հետախուզման յենթակա տերրիտորիայի վրա։

Շրջապատի դիտումը պարզեց, վոր մեր կուրգանախմբից դեպի արևմուտք, Հնագիտական շրջանից դուրս, 1¹/₂-2

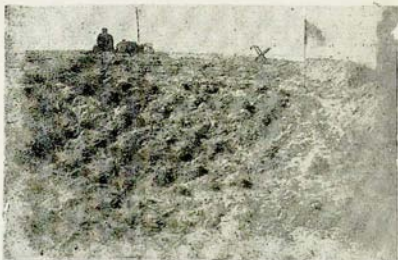
կիլոմետր հեռավորութեան վրա, ներքեւում փռված ընդար-
ձակ դաշտում, պարզ յերևում են դառ-դառ բլուրներ,
վորոնց կուրգան լինելը հաստատուից տեղի վրա կատարված
ստուգումով: Սրանք նույնպէս մի խումբ են հինգ կուրգա-
նով, վորոնցից յերեքը խոշոր, խիլ յերկուսը փոքր՝ մեկը
մյուսից մի քանի հարյուր քայլ հեռավորութեան վրա:
Ուրիշ վորեն մնացորդ այդ վայրում կուրգանային ժամա-
նակաշրջանի՝ յետ առ այժմ չնկատեցի:

Յերկու կուրգանախմբերի միջին զոնան այժմ 3-րդ խորհ-
անտեսութեանն է բռնում. կուրգանադաշտը վաղարչապատ-
ցոյց շներքին հանդն՝ և. այս կուրգաններին վաղարչապատ-
ցիք «կոնդեր» են ասում. սրանցից ամենաարևմտյանը
(նշմխածնի ուղղութեամբ) կոչվում է «Ղուզոյի կոնդ», վորի
կենտրոնական մասը փորված է, բացված, ծակելով դա-
գաթից՝). նույն վիճակումն է, բայց կիսատ թողած, նաև
մի այլ կուրգան. մնացող յերեքն, ըստ արտաքին տեսքի,
մնացած են անաղարտ «Ղուզոյի կոնդ»-ի դագաթի պեղումը,
վոր կատարված է առաջներում, ըստ յերևույթին, դիտա-
կան պահանջ չի ունեցել՝ զգուշ վերարելով եւ զնայի հու-
շարձանը և պահպանելու հետադոտութեան համար նրա
կառուցվածքը բնորոշող մասեր. բայց և այնպէս իրար խառ-
նված մնացորդներից կարելի չէ լինում վորոշ չափով պատ-
կերացնել նրա նախկին տեսքը. դա ըստ յերևույթին մի
սենեկանման շենք է հողակույտի տակ, վոր արևելյան
կողմից ունեցել է թաղավոր մուտք, մի ախպ, վորը մոտա-
վորապէս հիշեցնում է դանիական տուժուլումները:

Մեր կողմից պեղման յենթակա Բ. կուրգանը իր հարեան
Ա. և Գ. կուրգաններից քիչ ավելի ցածր է. նա միանգամայն
կոշոր է, վորի գոտիանման շարվածքն ուղիղ չրջան է կազ-
մում. չրջանի ներսի մասը—կուրգանի դագաթը—ծածկված
լինելով բարակ խիճով՝ բոլորովին մերկ է բուսականու-
թյունից. այս հատուկ է այստեղի բոլոր կուրգաններին
(տես Տախտ. IV):

^{*)} Մեսրոպի հիշատակած «կուրգանը դառնի մեջ», վորի պեղման
անհաջող փորձն է արել ընքը 1903 թվին (ibid 14), հավանաբար այ-
նաքան է վերաբերում և կապ չունի մեր կուրգանների հետ:

Պեղումներն սկսեցինք կուրգանի արևելյան կողմից, նրա զետեղման վայրը ստորոտից, չորս մետր լայնության տրան-
 չեյով հետզհետե խորանալով դեպի կենտրոն՝ ուր միայն
 համապատասխան չափով լայնացրինք հատվածի բացվածքը,
 վորպեսզի ընդգրկել կարողանանք կուրգանի կենտրոնական
 մասն ամբողջովին — աշխատանքների ամբողջ ընթացքում
 անշեղ կիրառելով կվադրատներով (4×4 մետր) ու շերտե-
 թով պեղելու մեթոդը: 1-ին կվադրատում քարաշար գոտու
 համապատասխան մասը մենք չքանդեցինք, այլ ամբողջ
 լայնությամբ (3.40 մետր) միայն մաքրեցինք արտաքին
 հողից և վորոշ մասում աստիճանաբար խորացրինք, վոր-
 պեսզի պարզ լինի շարվածքի հաստությունը, նաև նրա
 նյութն ու շինելու յեղանակը (նկ. № 6): Նա չափազանց
 ամուր և շինված, քարերն իրար կպցրած — կավաչաղախով

Նկ. 6. Բ. կուրգանի պեղումը: քարաշար գոտու բացումը:

պնդացրած: Ընդհանրապես մինչև կուրգանի պեղման ավար-
 տումը զանազան միջոցառումներով, ըստ հնարավորի,
 պահպանվել են իրենց տեղում այն բոլոր տվյալները, վոր-

բանք պարզում են մեղ հուշարձանի կառուցման ընթացքում գործադրված պրիոմները, տեխնիկան, նյութի մշակման ու գործածման յեղանակը և այլն: Աշխատանքի ամբողջ պրոցեսը զուգորդվել է մանրամասն չափագրումներով և նկարահանումներով. (տես Տախտ. IV և V):

Առաջին քառակուսուց հետո, փորվեց յերկրորդը, և միայն յերրորդ քառակուսում, մոտ 10 մետրի վրա (հաշվելով քարաշար գոտուց) յերևաց կենտրոնական կառուցվածքի արեւելյան կողը մանր ջրաքարերով շարվածքի ձևով (նկ. № 7): Ըստ այդ կառուցվածքի բռնած տարածության՝ մոտավորապես բոլորանման՝ հողի հատվածի բացվածքը հետզհետե լայնացնելով, բացվեց կուրգանի դիմաց — գամբարանային մասը, փոր կազմում է նրա կենտրոնը:

Նկ. 7. Բ. Կուրգանի պեղման ընթացքը.

Կուրգանի շերտերը կազմված են հողի և ավազի տարրեր տեսակներից և կավաշաղախից: Նրանց ուղղությունն ու հերթականութունը, վորոնցով շատ հեշտությամբ կարելի յե

լինում հետեւել կուրդանի կառուցման պրոցեսին, պարզ ցույց են տալիս, Վոր նրա կառուցումը կատարված է չերկու նվազ, այն է, նախ՝ դամբարանն ամփնապես ծածկող մասը համարյա կուրդանի ամբողջ բարձրութեամբ, և ապա՝ հողաթուփը քնդհանրապես (Տախտ. V): Առաջինը, Վոր վերաբերում է բուն

Նկ. 8. Բ. Կուրդանի պեղումը. թեղանման շարվածք դամբարանի շուրջը:

դամբարանին և շինված է ավելի ամուր, ամենաներքում ունի մի շերտ կավաշաղախից, Վորով ձևված է դամբարանի բերանը: Բերանի շուրջը, դամբարանի քառակուսու կտրված-

քից դուրս, նրան շուրջանակի, գտնվում և մանր
ջրաքարերով թեղանման շարվածք (նկ. № 8)։ Ներքին
ավազաշերտից մինչև կուրգանի դադաթը, վոր ընդամենը
2 մետր հաստություն ունի՝ կազմված և 9 շերտից—մանր
կամ խոշոր ավազալիցքերից, վորոնք մեջ ընդ մեջ ձևաված
են կավաշաղախով (Տախաակ VI)։

Իսկ կուրգանի մնացող—գամբարանին կոնցենտրիկ—
մասը, կուրգանի մասսիվը՝ կազմված և ղեղնահողից, վոր տե-
ղական հողն և. սրա տակ ավազաշերտ և, իսկ վերևից, հա-
կապես կուրգանախորի ներքին մասերում—խակի գույնի
հողաշերտ, վոր բունում և կուրգանի լանջերը և ստորոտը՝
գարձնելով նրան ավելի լայնանիստ. (Տախա. V և VI)։

Կուրգանի ամբողջ լիցքը հաստատուն պահելու, նրա
սահմանի առաջն առնելու համար՝ կուրգանի ստորին մասը
շուրջանակի ամուր կապված և զսխլամման փառաւորով,
վորը իր հատակով (հաստությամբ) հասնում և մինչև
ղետինը և ունի 3 մետրից ավելի լայնություն (Տախա. IV)։
Այդ դուրս, ինչպես հիշված և վերևում, շարված և մանր
ջրաքարերով, բացի վերևի յեղերաշարքից, վոր չնչոտ բա-
զալտի ավելի խոշոր կտորներ ևն, և ամբողջն ամուր պնդա-
ցրած և կավաշաղախով (նկ. № 6)։

Այս ձևով ահա կառուցված կուրգանը արտաբանաւոր ամրո-
շույնն ունի և կավաշաղախով, վորը կազմում և նրա վե-
րին շերտը և ունի 20—25 սմ. հաստություն—վերից վար
հետզհետե ավելի թանձրացած։

Ինչպես ասացի, կուրգանի կենտրոնական մասում, նրա
հողաթմբի տակ, գտնվում և փառաւոր պատվար, վորը իր
ուղղությամբ ձևավորում և բուն գամբարանը—ջրվազատե-
րով նրան բոլոր կողմերից։ Սա ներսից մատավորապես
թառակուսի և, մի քիչ յերկարացած հյուսիս արևելք—հարավ
արևմուտք ուղղությամբ, իսկ դրսից—ավելի կոտրացած և,
վորովհետև արևմտա-հյուսիս և նրա դիմաց արևելա-հարա-
վաշին կողմերի շարվածքները զույգ են, վորը և արտաքուստ
մատավորապես շրջանաձև և դարձնում ամբողջ պատվարը։
Շարվածքը թեղանման տեսք ունի—մինչև 75 սմ. բարձրու-
թյամբ, ախինքն ներքին մասը լայն, բայց զիպի վերին

յեզիբը գնալով հետզհետե՝ նեղանում է. արեմտյան անկունում յերեք հատ համեմատաբար ավելի խոշոր քարեր են դրած մի շարքի, ի՞նչո՞ւ գուցե մուտքի նշանը լինի։ Այս քարշարը գտնված է ուղղակի խամ հողի—գրունտի վրա (նկ. № 8, Տախտ. VI գծանկար)։

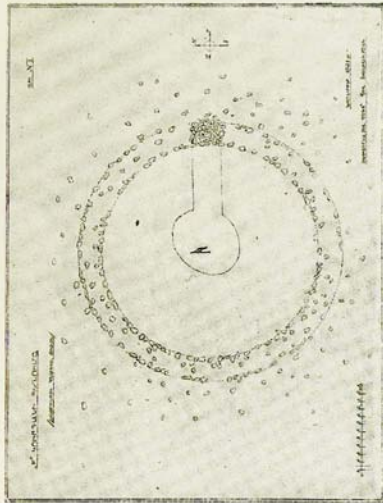
Այստեղ անսովոր նորոթյունն այն է, վոր այս թեղաման շարվածքի վերին մասի քարերը, ինչպես նաև դեպի հերսը—դամբարանը կողմը նայող ամբողջ յերեօի քարերը

Նկ. 9. Բ. Կուրգանի պեղումը. Հաղբեստանման նութի բացումը.

ծածկված են ինչև՛որ սպիտակավուն ցլուրի բարակ շերտով, նման աղբեստի, գուցե առաջացած բուսական նյութերի քայքայումից կամ մի այլ ինձ անհայտ պատճառից, բայց մոխիր չեն (նկ. 9 և 10ա)։

Բուն դամբարանը, վոր գտնվում է քարաշարի ներսում. քառանկյունի ձևով կտրված է հողի մեջ (4×2,80 մետր)։ Դամբարանի բերանը ծածկված է կավաշաղխով (մոտ 25 սմ. հաստ.). սրա տակ, հյուսիս-արևելյան կողմի անկյունում, հորիզոնական ձևով զարված քարաշերտ է, վորի

Տախ. IV Թառ.

Բ. Կարգանի պեղումը Կարգանի թմբակի 2-րդ կուրգանի
 Կարգանի թմբակի 2-րդ կուրգանի

ՏՐԱՆՍՎԵՐՍԱԼ ՊԵՐՍԵԿՈՒՄԵ

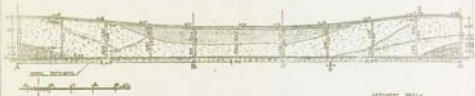
Հանրահայտ խորհրդի

ԿՐ. 175

ՄԵՏԱՐԱՆ Կ-Ը

ՄԵՏԱՐԱՆ ԿԻ-Ն

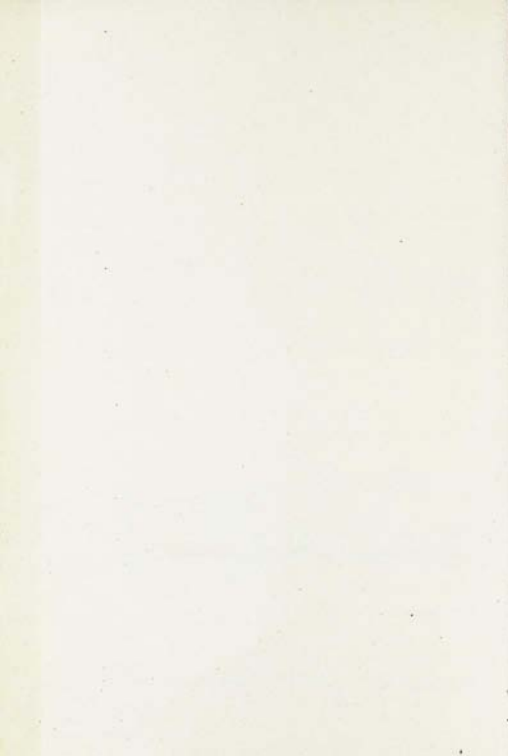

ՄԵՏԱՐԱՆ ԿԵԼԻ

Հանրահայտ խորհրդի Նախագահի

Երևան Կ Երևան

Ի. Խաչատրյանի պատվին Վառդգես Զեյնի պատվին
Խաչատրյանի փողոցում, Երևան

ՏՐԱՆՍԻԶԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ԳՐ. N 1

(Գրքերի Գրադսինե)

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ

ՄԱՍՏԱՆԻՆԻԱՆ ԳՐԱԴՍԻՆԵ

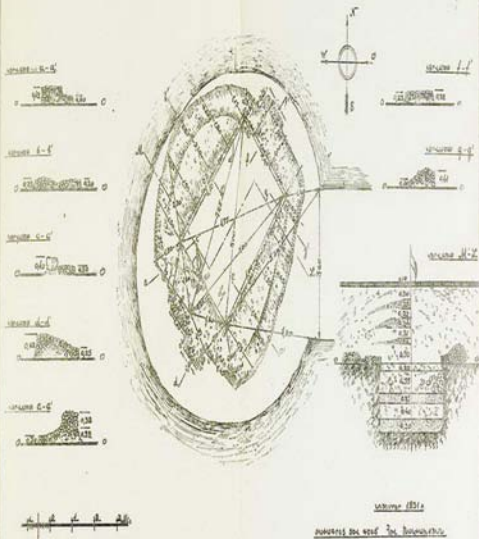
Տախ. VI. Երև.

Ք. Երևանի քաղաքի Պատմության Գրադսինե
Երևանի քաղաքի քաղաքի (Երևանի) քաղաքի

Ք. ԿՈՆՏԱԿՏԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԸ

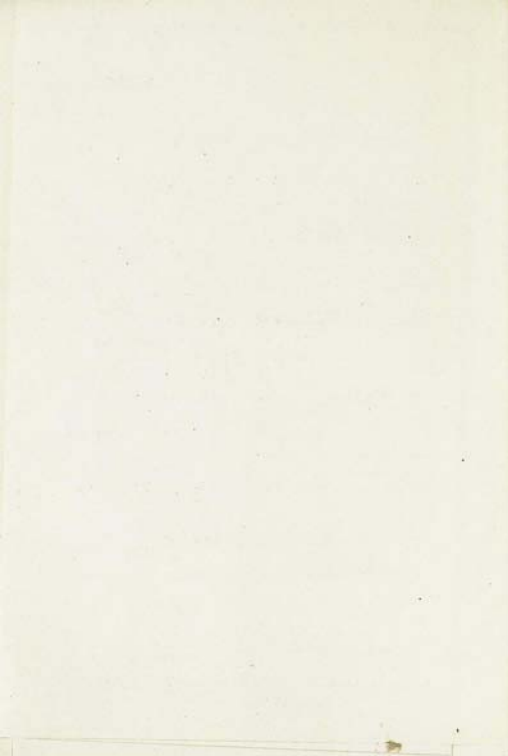
40 Մ/Տ

(ԶԵՆԻՏԱՆ ԿԱՌԱՐ ԵՐԵՎԱՆ)

Յոթեր ՎԵՐՆԱ

Ա ՆԱԽԱՐԱԿ ԳԵՂԱՐԱՆԸ ԲԱՐՈՒՆԻ ԶԵՆԻՏԱՆ
ՆԱԽԱՐԱԿ ԳԵՂԱՐԱՆԸ ԳԵՂԱՐԱՆԸ (ԳԵՂԱՐԱՆԸ ԳԵՂԱՐԱՆԸ) ԳԵՂԱՐԱՆԸ

շարունակութիւնն ամբողջ քառանկյունու մեջ՝ ավազած և
ցնխով, հասարակ հողի շաղախով, Դրանից հետո անմիջապէս
սկսւում և մոխիր, վորը խառն և մանր՝ ու խոշոր ավազի
հետ (մոտ 50 սմ. հաստ.) և վերջապէս, ավելի ներքեում
գտնւում և միանգամայն մաքուր մոխիր, վորը կաղնում և

նկ. 10 ա. Ռ կուրգանից հանված իրական տվյալները.
աղբստանման նյութը.

մոտ 25 սմ. հաստութեամբ մի շերտ: Մոխրի տակ հողի բնա-
կան շերտերն են:

Հիշածս մոխրային շերտերի մեջ, գերեզմանի ամբողջ
քառանկյունում, գտնւում են վոսկրներ. այդ վոսկրները մանր
կտորներով են, անխտիր մանրացած, վառվաճ-վոշխացած,
այնպէս վոր հափաղանց դժվար և նրանց հիման վրա վորո-
շակի ասեղնաճիւղ պատկանելիութեամբ և թաղվածների քա-
նակը (մարդձև, կենդանձև, և քանիսի)՝ Այնուամենայնիւ,
վոսկրային վորոշ կտորներից կարելի յեղավ պարզել, վոր
ավելի վերեւում (բարձրում) և արեւմտա-հարավային և
հարավային մասում ավազախառն մոխրի մեջ գտնւում են
կենդանու (ավելի նման վոշխարի) վոսկրներ, իսկ դամբա-
րանի արեւելյան անկյունում - մարդու մանրացած վոսկրներ,
վորոնց թվում և դանդի մասեր, ատամներ: Մարդու վոսկր-
ների մնացորդներ շարունակում են չերեալ շերտի ամբողջ

հաստութիւնն մեջ մինչև սաքուր մոխրի շերտը. այստեղ մարդու վոսկերները վոչ միայն արեւելյան մասում, այլ բոնում են դամբարանն ամբողջովին: Չնայած մոխրի այդչափ հաստութիւն, այնուամենայնիւ, պետք է յենթադրել, Վոր այստեղ թաղված է հրկիզման միջոցով մի մարդ միայն, նկատի առնելով վոսկերների քանակը, Վոր մեծ է (նշ. 10բ.): Մոխրի մեջ տնուխ բոլորովին չկա. (Դամբարանի պլան. տես Տախտ. VI.):

Նկ. 10. Բ Կուրգանից հանված իրական ափսոսանք.
 Դոսկերներ՝ մարդու և զոհի կենդանու.

Բուն դամբարանի ամբողջ բովանդակութիւնը կազմում են մոխիրը և վոսկերները.՝ իրական օվյալները չափազանց քիչ են և, ըստ յեւ.ևույթին, պատահական բնույթի. պըտնվեցին միայն մի հասարակ խեցիի բեկոր (Իր Աճ) և 3—4 մանր կտորներից մի ինչ Վոր քերամիքական ամանի մաս տերբակոսից, Վոր շինված է չափազանց նուրբ բարակ պատերով և վողորկած—շիֆովկա արված՝—ըստ տեխնիկայի միանգամայն նույնացող միքենյան գործերի հետ (Իր Աճ 5): Միևնույն ամանի այլ վորեւ մասեր չգտնվեցին: Այս հիմք ետալիս կարծելու, Վոր գերեզմանում դառնված այդ բեկորներն էլ դժվար թե համարվեն հատկապէս զրված իրեր, այլ հավանաբար պատահական կերպով ընկած լինեն թաղումի ժամանակ—կուրգանը կառուցելիս:

Նույն ձևով պետք է բացատրել նաև այն մյուս իրերի գոյությունը կուրգանի դանազան շերտերում, վոր մեզ հանդիպեցին պեղման ընթացքում (նկ. 10զ), այն է՝

Նկ. 10զ. Բ. կուրգանից հանված իրական ափսոսանք.
քերամիկական բեկորներ.

1. Փոքրիկ որսիկաժար-քերիչի նմանությամբ (скребок), աղիլյան ախլի, վոր դառնվեց կուրգանի վերին շերտում պեղումների հենց սկզբում (նկ. № 10զ իր № 1).

2. Կավե ամանի մի բեկոր, վոր դառնվեց կուրգանի ներսում, բայց գերեզմանի վրա, նրա արևելյան մասում (իր № 2).

3. Կավե հասարակ ամանի յերկու բեկորներ, գերեզմանից դուրս, հյուսիսային կողմում, քարաշարի արտաքին յեզերքին, կուրգանի լիցքի ամենաներքեի շերտում (իր № 3).

4. Մի բեկոր կավե շատ հաստ ամանից—դուցե կարասի կամ ափսի շուտ վաղայի կտոր, ըստ անշան կորության — վորը շատ լավ թրծված է և արտաքուստ շիջուկա արված. սա նույնպես դառնվեց կուրգանի ներսում գերեզմանի արտաքին քարաշարի հարավ-արևելյան մասում, շարվածքի տակ (իր № 6).

5. Վստերյա մի իրի փոքրիկ կտոր, թերթանման, նուրբ մշակված, յեզերքին զուգահեռ ունի մի զիծ թևիկ ակոսանման զրոգմված-тиснение (իր № 7).

Ստուգում կատարեցինք նաև գերիզմանի արտաքին քա-
րաշարի մեջ—սկզբելով նրա զանազան մասերը ամենուրեք
միտրինակ ձևով՝ պարզվեց, Վոր քարաշարը գրված է ուղ-
ղակի խամ հողի (գրունտի) վրա և շարվածքն իր մեջ վո-
չինչ չի պարունակում:

Այս բոլորից հետո անհրաժեշտ է նկատել, Վոր դամբա-
րանի մեջ այնպիսի իրերի բացակայութունը, Վորոնք հաս-
կապես գրված լինելին նրա մեջ (այդ թվում, իհարկև, և մե-
տաղի իրեր), անշուշտ պետք է բացատրել ռիտուալով
կապված գիակի հրկիզման հետ:

Տերրիտորիայի ամբողջական հետախուզումը և Բ. Կուրգանի պե-
զումը, Վոր կատարվեց Ա. Շ. Քալանթարի ղեկավարությամբ, ուղ-
նակները յեղել են յերշտասարդ գիտ. աշխատությունը Բ. Կալան-
թարաշարում (մշտական) և Արամ Հովհաննիսյան. կուրգանի
աշխատանքներն մասնակցել են նաև՝ Բ. Ս. Յերեմյան (3 որ),
Հ. Մանվելյան (3 որ), Ս. Քալանթարյան (2 որ) և Ս. Ջուլյան
(1 որ): Կուրգանի ավարտական շափաղում և գծանկարումը կատարեց
հարտարագետ Հովհ. Քալանթարյանը:

III

Հնագիտական տերրիտորիայի ընդհանուր հետախուզման
հետևանքով ձևավորված յերեք տարրեր հնագիտական կենտ-
րոններից յԵՐԵՐԴը Հոփսիսմե—Անաստասիայի երկրում:

Հետախուզման համար նախորդ մատնանշված կետը
Անաստասիայի բլուրն էր (Գ. հ. քառ. 116 և 117), Վորի
վրան և շուրջը կատարված աշխատանքների արդյունքի մա-
սին յես խոսեցի վերևում (եջ 16—18): Այս արդյունքն այն
կարևոր նշանակութունն ունեցավ, Վոր միատիպ դամբա-
րանների շարքը Անաստասիայի բլուրից—արևելյան ուղղու-
թյամբ հասավ մինչև Թրակիա կամ զապադնեյով դամբա-
րանների դաշտը առուի տակ (Գ. հ. քառ. 115, 114), Վորոնք
պեղման են յնթարկվել առաջներում՝ 26—28 թվականնե-
րին. նույնիսկ ել ավելի արևելք—առուի գլխին (այնպիսին)
բլուրի վրա (Գ. հ. քառ. 113) դարձյալ բացվեց դամբարան
կարասանման դազաղով: Այստեղից մեծ տարածութուն չե
մինչև այն կետը, առուի յերկրորդ կամուրջի մոտ (Գ. հառ.
քառ, 112), ուր 1914—15 թվ. դառվել և հունարեն արձա-

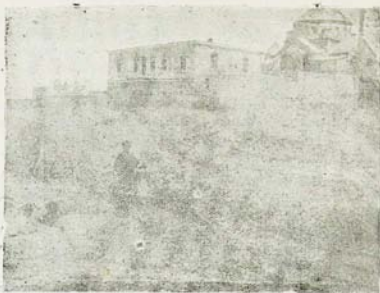
Նադրությունը—դամբարանային բովանդակությամբ, Բացի այդ, մենք տեսնում ենք, Վոր այդտեղից հյուսիսային ուղ-
ղությամբ ևս մինչև խճուղին, նույնպես դամբարանների
դաշտ և, Վոր կարելի և յիշարկացնել արտաքին Վորոշ նշան-
ների հիման վրա (յիշկայածե փոքրիկ սալաքարեր գիծ
տնկված դեանի մեջ, Վորոնց վերին ծայրերը հազիվ յերեվում
են պատահալասար), Վորոնք այս ու այնտեղ պատահում են
այդ ամբողջ տարածության վրա: Այսպիսով այդ տարածու-
թյունը արևմտյան կողմից գալիս միախառնվում հայն չրջա-
նի հետ, ուր այժմ գտնվում են Այգեգործական ընկերության
շինությունները, Վորոնց կառուցման միջոցին 1930 թվին
բացվեցին դամբարաններ խիտ շարքերով: Սա գտնվում է
Հոփսիմեյի ուղիղ դիմաց—նրա հարավ-արևելյան կողմից,
խճուղու տակ, և ուղղակի միախառնվում է Հոփսիմեյի վանքի
չրջապատի հետ, Վորը ամբողջական ձևով—ինչպես ցույց են
տալիս նաև դանադան ժամանակներում պատահական գյու-
տերը—կազմում է հեթանոսական-քրիստոնեական խառն
չրջանի դամբարանների դաշտ (նկ. 12):

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, մի ընդարձակ տարածու-
թյուն, Վոր Հոփսիմեյից և ներկայիս Վաղարշապատից
սկսելով դեպի արևելք շատնում է համարյա մինչև Զանգուի
առուի թիքումը, Վոր ունի մեկ կիլոմետրից ավելի յերկա-
րություն և քիչ պակաս լայնություն՝ յերբևմ բռնված և յեղել
բացառապես դամբարաններով. (տես Քարտեզ-Տախտ. 1 և II):

Դամբարաններն ամենուրեք միատիպ չեն. մինչև որս
կատարված աշխատանքներով մեզ հայտնի են դարձել մին-
չև ճինգ տարբեր թիպեր, և նույնիսկ, ըստ յերևույթին, նրանք
կազմում են Վորոշ խմբավորումներ, այսպես՝

1. Հոփսիմեյին կից (պեղ. 1930 թ.) խմբված են դամ-
բարաններ յերկարածե, արկղի նմանությամբ, կողք-կողքի
կանգնեցրած սալաքարերով ձևավորված և նույնպիսի սա-
լերով ծածկված վերևից. սրանք ընդորդվում են փոքրիկ
ապակե սրվակներով, Վորոնցից մեկ-մեկ հատ դրված ելին
գերեզմաններում: Գտնված են բազմաթիվ դարդարանքներ
սերգոլիկից, ագատից, ապակուց, արծաթից, բրոնզից—մա-

տանիներ, զեմմաներ, հուլաւնքներ, ֆիւրուլաւ և այլն (նկ. 13 ա, 14—15. տես Տախտ. VII—VIII, հջ 31 ,

Նկ. 12. Հափսէճի շրջ. Դամբարանների պեղումներ (1930 թ.) .

Նկ. 13 ա. Դամբարանների հինգ տիպեր. Արկղանման-սաղաքին .

2. Նման առաջինին, սակայն բուն դերեզմանն առանց սալ քարերի, այլ ուղղակի կտրված հողի մեջ, վերելք ծածկած սալերով. սրվակներ չունեն. դառնված իրերի մեջ (բրոնզե դարձարանքներ, հուլունքներ) կա նաև մի հռոմեական դրամ (տես հջ 51-52): Այդ տիպն Անասնաթաղին է (պեղ. 193 էթ., քտո. 116, 117). (նկ. 13 բ-գ):

Նկ. 13բ Դամբարանների հինգ տիպեր. Հողը կտրված—սալածածկ.

3. Անասնաթաղ ըլուրից դեպի արևելք ցածրահարթ տեղում, առաւի տակ, խմբված են դամբարաններ հատուկ ձևի դադաղներով՝ մոտավորապես հման ներկայիս տիպին, սակայն չինված թրժված կավից; առանձին հարթ կափաբիչով, վորի վերելք դարձյալ շտրված են սալաքարեր: Ուշագրավն այն է, վոր այս տիպի դամբարաններում իրեր ընդերովին չեն դառնվում, բացառությամբ մի մետաղի իրի (4-5 կտոր-

ներով), Վոր ըստ լեկտյորին հայելի և (պեղված մի քանի նվազ՝ 1926-28 թվվ., քառ. 114, 115) (նկ. 13 դ),

4. Վերելի հիշված խմբից Վոչ հեռու, առուի մյուս կողմում 1930 թվին բացվել և մի դամբարան, Վորի գաղաղը նույնպես թրձած կավից և, յերկարածե, սակայն նման խնոցու, կամ ալելի չուս կիսակոշիկի, բաշմակի նման. քերանը բռնում և յերկարության 2/3-ը, և յեղի և փակված առանձին աղյուսներով. առանց իրերի (նկկ. 13 ե, 13 է),

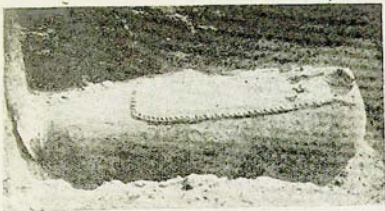
Նկ. 13 գ Դամբարանների հինգ տիպեր. Հոգը կտրված — սալածածկ:

5. Միևնույն միջավայրում (քառ. 113-ում)՝ մի այլ կատար թաղում, Վոր բացվեց 1931 թվի պեղումների ժամանակ, կաքասառիպ և, Վորի քերանը մի ծայրումն և և կոլոր, իսկ ինքն ըստ ձևի՝ ձվածիր, մի փոքր հուպ տված

դռակատեղում: Սրա մեջ գտնված են մեծ քանակությամբ
 զարդարանքներ — բրոնզից, թանգաղին քարից (սուրին²),
 արծաթից՝ մատանիներ, պեմաներ, վզի մանյակ, հու-
 լանքներ և այլն. (նկ. 13գ, նաև նկ. 14--15. Տախտ. VII—VIII):

Նկ. 13 գ. Դամբարանների հինգ արտեր. Թրցված կապից զարդադրանքներ:

Նկ. 13 ե. Դամբարանների հինգ արտեր. Թրցված կապից—բաղմանական

6. Այս դամբարանային հինգ արտերին պիտք է ավելաց-
 նել նաև հունական արձանագրությամբ դամբարանը, վոթից

վորեն հետք կամ տեղեկություն մեղ հասած չլինելով՝ անկարող ենք վորուել նրա տիպը—արդյոք նման հիշածս տիպերից վորեն մեկին, թե մի այլ. նորը (տես էջ 12, 36, 52—53, նաև 66—70՝ Հավելված I.):

Նկ. 13 գ Դամբարանների հինգ տիպեր. կարասանման.

Նկ. 13 է. «Գարթեգական» կավե զարդ.

Թվածս առաջին չորս տիպերում ղիտկները դրված են պատկեցրած մեջքի վրա, իսկ հինգերորդում—կռչած, նման սովորական կարասաթաղի:

Ուղղութիւնը բոլոր տիպերինն էլ ընդհանուր առմամբ արեւելք — արեւմուտք և (զլուխն արեւմտյան կողմում, իսկ թրճած կալին յնդկարածն զազաղներում — արեւելյան կողմում), սակայն հաճախ մեծ թեքումներով դեպի հյուսիս և ուղղակի հյուսիս — հարավ (զլուխը հարավում). կարասա-տիպ խաղաւթի մեջ բերանը դարձած դեպի հյուսիս արեւելք:

Գամբարանների տիպերի աշապիսի բաղմաղանութիւնը, սակայն, չի բացասում նրանց բոլորի ներքին կապը ժա-մանակի տեսակետից: Նրանց վոչ միայն ընդհանուր ուղ-ղութիւնը — դիրքավորումը, այլ զլիսավորապէս մեջը գտնված իրական տվյալները մասնաւորում են մի ժամանակաշրջանի վրա: Վորին պատկանում են բոլոր տիպերն էլ. զա հոռեա-կան կալիսան և:

Աշապիսով ստացվում և մի քնդաճակ հանգստարան մի-նջնայն ժամանակաշրջանի, վորը ներկայացնում և մեծ քա-ղաքի ներքինը:

Պարզում և նույնպէս, վոր աշգ քաղաքը վոչ մի դեպքում չեր կարող լինել իր աշգ ներքոպոլի արեւելյան և հարավային կողմերում — վոր աւաքի տնապատ և — աշխիքն ներկայիս Հնադրական շրջանի մեջ, այլ նա անշուշտ տարածվելիս և յեղել նրա ուղեղ հակառակ՝ ներկայիս Վաղարշապատի-Հոփոփմեյի ուղղութիւնը:

Ամարտելով Հնադրական Երանի ամբողջ տիրաւորաւի ընդհանուր դիտումն ու հետախուղումը և պարզելով նրա բնույթն ու հնադրական բովանդակութիւնը, տեսնում ենք, վոր նա բաւ կալիսաների յեղ կոյսուրաների յերեք խոռո ու իւրեից տարբեր Երանների և բաժանվում —

1. Զվարցնոցի — Ներսեսյան Երանաւորւթյան Երան (Գեո-դեղ. հան. I)

2. Հոռմական կալիսայի քաղաքի մնացորդների Երան, հատկապէս նրա ներքոպոլի, (Գեոդեղ. հան. III). յեղ

3. ավելի հին՝ կուրգանային Երանաւորւթյան Երան, (Գեո-դեղ. հան. II):

Մրանք յերեքն էլ անկախ են մեկը մյուսից թե իրենց ներքին կապով — բովանդակութեամբ և թե իրենց տեղով, բռնած տարածութեամբ:

Մի քիչ ավելի ծանոթանանք յուրաքանչյուրին:

Պարզորոշվող յ երեք կուլտուրական խմբավորումներից ամենահինը կուրգամենի ժամանակաշրջանն է (տես էջ 23—36), վորն այս դեպքում կարևոր նորություններով և հանդես գալիս:

Կուրգանի համեմատաբար պարզ տիպը, ինչպես նաև նրանում ներկայացված թաղման ձևը—գլխի հրկիզման միջոցով—իրև արխայիք յերևույթներ կուրգանաշինարարության մեջ՝ ողնում են մոտավորապես վորոշելու նրա ժամանակը: Սակայն ներկա դեպքում նյութն իր կոնկրետ միջավայրում, ուր մի այլ նախաորինակ չունենք մինչ այժմ քննության առնված գիտության կողմից՝ պահանջում է մեզանից ղեկավարվել վոչ թե լոկ ընդհանուր անալոգիայով, այլ առկա բոլոր տվյալների հիման վրա աշխատել պարզիչ այն արտադրության յեղանակն ու սոցիալ—տնտեսական ստրուկտուրան, վորի արդյունք հանգիստում են այդ տվյալները, վորպեսզի կարելի լինի ճիշտ լուծել նրանց ժամանակի հարցը և տեղն ու գերը Հայաստանի պատմության պրոցեսում:

Այստեղ անշուշտ մեծ նշանակություն պետք է ունենան կուրգամի մեջ գտնված իրերը. սրանք թեկուզ և շատ աղքատ են ներկայացված և գուցե պատահական կերպով միայն տեղ դառն նրա մեջ, բայց և այնպես միևնույն ժամանակի գործեր ճանաչվելով՝ ուշադրով յերևույթ են հանդես բերում: Լինելով տարբեր արտադրության որինակներ—մի կողմից հասարակ, իսկ միյուս կողմից բարձր տեխնիկայի գործեր, նրանք զբաղում, անշուշտ, պարզում են նախ և առաջ իրենց ծագումը — տեղական (հասարակը) և օտար յերկրյա (այս դեպքում՝ Եգեյան կուլտուրայի) արտադրություն. (տես էջ. 10 գ):

Պարզվում է հետևապես և կապը անտիկ աշխարհի հետ. սա կարող է լինել Միքենյան քերամիկայի լայն տարածման շրջանը Արևելքում (13—12-րդ դ. մեր թվ. ա.), վորը և չի հակասում կուրգամի օխի յնվ քաղման ձևվի ժամանակաշրջանին: *) Համենայն դեպս, ինչ վերաբերում է թաղման

*) Միքենյան կուլտուրայի՝ հատկապես դուժավոր ներկված, ինչպես և վորոշված կարմիր քերամիկայի՝ տարածման հարցը առումով ուսումնա-

հրկիզման ձևին, յերբ հետը այլ իրեր կարող են դրված լինել կամ չլինել՝ գոյությունն և ունեցել Հայաստանում յերկար ժամանակի ընթացքում, զուգահեռ թաղման այլ ձևերին, ամբողջ բրոնզի կուլտուրայի շրջանում—սկսելով ներկիթից. սա ներկայացված և բաղմամբով որինակներով, յերբ այրված մնացորդները (մոխիրը վոսկրների հետ) գտնվում են անյունապահ սափարների (ուռնանների) մեջ և դրված են դամբարանում։ Այս տեսակետից Հափաղանց կարևոր

սխրոցները կողմից քննության են առնվում և կապվում այդ խնդրի հետ նաև Հայաստանում յեղած նույն բնույթի մնացորդները. բայց նրանց կողմից (Բողայեակի, Մեղանիսով և ուրիշները) մեջ են բերվում բացառապես այն նյութերը միայն, զորոնք դանգած են Կարմիր Վանքի (Աստապատ—Նախիջևանի շրջ.) մոտ և մե բեկոր ապագ. Մ ա ո ի Ն ին պեղումներից—կատարված Վոռնակում (ի դեպ նկատեմ, զոր Վոռնակ գյուղը գտնվում և Խորհրդ. Հայաստանում, Լոռում, Զորագետի—Դեբեդի գրա, Սանահնի և Հաղարատի մոջև. Բ. Բողայեակին («Крит и Микон» էջ 18) սխիմսբ նրան դնում և Արագածի շրջանում, իսկ Ի. Մեղանիսով (Изв. Акад. Ист. Мат. Кавк. V т. էջ 413.)—համարում և Վրաստանում)։ Նյութերի այդպիսի սահմանափակումը թյուրիմացությունն և, անշուշտ, քանի զոր Հայաստանում յեղած այդորինակ նյութերը ուրիշ շատ որինակներով ևս հայտնի էին դեռ վաղուց (որ. այն, զոր կային Եջմիածնի Հնագիտական թանգարանում, այժմ Կուլտ.-Գաղմ. Թանգարանում Յերևանում, ինչպես նաև Նախիջևանի Կովկասյան [այժմ վրացական] թանգարանում տարված Հայաստանից), և պատահաբար դանգել են ափելի մեծ քանակությամբ նաև վերջին տարիներս մեր աշխատանքների միջոցին Հայաստանի տարբեր վայրերում (այդ մասին 1924 թվին մեր կողմից զբոսած ապագ. Մ ա ո ի ն—Նյուքթ. Կուլտ. Գաղմ. Ակագետիային «Տրիպոլյան կուլտուրային» առնչությամբ) —Գոտայքի (Ատինջ), Յերևանի (Թագաքենց. Մոխրանաթ Թափա), Եջմիածնի (Աղավառատուն և այլուր), Արարանի, Քալինի—Արագածի, Լենինականի (Հառիճ և այլն), Ն-Բայագետի—Սեանա, Դիլիջանի, Լոռու շրջաններում, Զանգեզուրում—զորով պարզվում և նրա համատարած լինելը Խորհ. Հայաստանի սահմաններում։

Մասնանշխով վերոհիշյալ հանգամանքի վրա, յես այստեղ չեմ խոսում բնականորակա «Միջնայան» քերամիկայի տարածման հարցի զբոսածքի մասին, զոր նա ունի ներկայումս գիտության մեջ, զորով նրա անկասկածելի հայրենիք և համարվում Եգեյան շրջանը, իսկ տարածումը Արևփնյան յերկրներում հասցնում են Յեղիպատոս—Նուրիա (զեռ Ծ-դ-ժրդ հաղարամյակում և. ք. մեր թվ) և Թուրքեստան (Անաու)՝ Հայաստանը համարելով նրա անցման կամուրջ։

Նախ և առաջ այս մեծաքանակ նյութերը—Արեհիզում թե Արեմուտում (զորոնց քանակն ու տարածման շրջանն էլ ափելի և բնորոշակվում

որինակ և ներկայացնում մեր նոր նյութերի շարքում նա-
նապում (Կոտայք) բացված անյունապան սալիորը, վոր դըր-
ված և հատուկ քարե պահպանակի մեջ. այստեղ մոխրի և
մարդու վառված վոսկրների հետ գտնվել և միակ դործիքը

Նկ. 11. Անյունապան սալիոր՝ քարե պահպանակի մեջ՝ գտնված չՆաւապում

կայծաքարից, վոր ատամնավոր և — սղոցի նմանությամբ
Սափորն ինքը թե իր ձևով և թե բարձր տեխնիկայով նույն-
պես հանդես և բերում նույնություն միքեյան կուլտուրայի
մնացորդներին հետ (Նկ. 11),

«Տրիպոլյան» կուլտուրայի հայտնաբերումով, թեկուզ և իր տեխնիկայով
բավականաչափ միտրինակ արտաշայտություններով, սակայն մի ամբող-
ջություն համարելն ու մի ծագում ու մի կենտրոն նրան վերադրելն իբրեւ
ամբողջական մի տեղի արտադրություն՝ ըվում և, թե ապացույց և հարցի-
ղեւ ևս պրոբլեմաից լինելուն, և ապա՝ անդամ յեթե ընդունելու
լինենք նրա ծագումը մի վորոշ կետում, վորն և այդ կետը — Սոկյան
չրջանը, թ՞ Միջագետքը (Սուդա — Նլամ, Սուժրբ), Յեդիգատտը, Փ. Ասիա —
Հայաստանը:

«Միջինյան» քնլամբիկայի մի հայրենիքի տիրող տնտեսական, անդուշտ
կարէք ունի վերանայման

Կուրդանի դամբարանի մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում «Ռոխի» չափազանց ցածուրիւնը, վոր կազմում է հաստ շերտ։ Այս յերեսը թաքցատրությունն ըստ իս գտնվում է հենց իր մեջ։ մոխիրը բոլորովին չունի իր մեջ ածուխ, մենք չգտանք ածուխի և մոշ մի հետք։ Այս հանգամանքը պեղման միջոցին յենթադրել տվեց ինձ համարելու մոխիրն առաջացած մոշ թե փայտից, այլ ծղտից կամ ուղղակի ավարից։ Այս յենթադրությունը հաստատվեց մոխրի քիմիական անալիզով, վոր կատարվեց Լենինգրադում՝ Նյու-թական Կուրտուրայի Պատմության Ակադեմիայի Հնագիտական Տեխնոլոգիայի Ինստիտուտում։ Այս դեպքում, իհարկե, գտնում է հասկանալի նաև մոխրի մեծ քանակը, վոր կարող էր ստացվել անգամ մի մարդու և հետը դրված գոհի կենդանու (կենդանիների) հրկիզումից։

Ավարի ներկայութունն այստեղ դամբարանում և, ուրեմն, նրա դերակշռող գործածությունը այն ժամանակ կյանքի մեջ, տվյալ հասարակության կենցաղն ու տնտեսական պատկերը ընդորշելու տեսակետից, հանդիսանում է ուշադրավ հանգամանք։

Այս հանգամանքն ահա ել ավելի է խորանում մի այլ մանրամասնությամբ՝ իրական տվյալով, վոր մենք գտնում ենք կուրդանի մեջ—նույնպես առաջին անգամ նկատվող մեր հնագիտական իրականության մեջ—այն սպիտակ ագրեսիվ և ցածր բուսական շերտ, վոր բռնում է դամբարանը յեզերափակող քարաշարքի յերեսն ամբողջովին (տես էջ 32, 33, նկ. 10 ա)։ Այդ տարրինակ նյութն սկզբում յերկրաբանների կողմից ընդունվեց իբրև խկական աղբոս, բայց ապա—մանրադիտական հետազոտման յենթարկվելուց հետո—պարզվեց նրա զուտ բուսական ծագումը։ Այդ նյութի գույնը, տեսքը, ինչպես նաև հակահրային հատկությունը, բացատրվում է նրանով, վոր նա ներկայումս միանգամայն քարացման վիճակում է գտնվում, բայց իրեն կազմությամբ նա ամբողջապես ներկայացնում է կուլտուրական բույսերի հացահատիկային—հացկուպես ցորենի—և այլ խոտաբույսերի բացացած վնասը։ Ահա այս արդյունքը տվեց ը. Մոֆիա Թամամյանի (Ղամբարյանի) անատոմիական հետազոտու-

թյունը, վոր առաջինը քննության առաջ այդ նշութը, և վորը հետո միանգամայն հաստատվեց Լենինգրադում Հնագիտական Տեխնոլոգիայի Ինստիտուտում կատարված աշխատանքով (Տես Հավելված II — «Բրածո ցորեն կուրդա-նի պեղումներից» էջ 77—82)։

Հացարույսերի, մանավանդ ցորենի ներկայությունը դամբարանի մեջ, վոր բացատրվելու չե ուսուսումը—կապ-ված տիրոջ կրոնական հասկացողությունների հետ—ի հայտ ե բերում, նախ և առաջ, տվյալ հասարակության գլխավոր գրադմունքը, հոգադործության—իրեւ արտադրության գե-կավար ձևի—ծաղկած վիճակը, վոր այդ միջավայրի պայ-մաններում կարող եր լինել միմիայն կատարյալ վոռոգման սխտեմի առկայությամբ, ինչպիսին մենք պատկերացնում ենք տոհմական հասարակարգի պայմաններում, վորը հաս-տատվում և և այլ բազմաթիվ տվյալներով)։ Միաժամա-նակ հասկանալի չե դառնում բնդհանրապես պաղարուծական կուլտուրայի մինչ այն աստիճան դարգացումը, վոր խնայ-վում և պտղատու ծառը իրեւ վառելիք դործածելը։ Աթաբի դոմինալ դրությունը գուցե ապացույց և նաև անտառների չգոյության, կամ չափազանց սակավության, յերբ ամբողջ փայտը կարող եր միայն շխանարարության վրա դործա-դրվել։

Յեղած բոլոր տվյալները—գիակը վառելը, իրեւ չգնելը դամբարանում, հացարույսերի մասնակցությունն ու դեր խաղալը ուսուսումի ժամանակ—առաջ կերպով բնորոշում են Հայաստանի հին բնակչի, այս դեպքում տոհմական հասա-րակության, իդեոլոգիան։

Կուրդանային դամբարանը, վոր սովորաբար կառուց-վում եր համայնական ձևով, իրեւ բնդհանրապես համայնա-կան աշխատանքի արդյունք, համեմատությամբ այլ տվյալի հասարակ ձևով շինված սովորական դամբարանների՝ ունի հատուկ նշանակում իրեւ տոհմապետի—տոհմի կամ տոհմների առաջնորդի—գերեզման։ Նկատելով պեղված կուրդացն իրեւ այդպիսին, այն և Տոհմապետի կամ Մանապետի դամբարան,

*) Այլի. Քալանթար — Մի հնագույն ջրարաշխական սխտեմ նոր-հայաստանում (տպ.)։

և համադրելով այն՝ մյուս համանման (այսինքն առճմի մասնակցությունը կառուցված) հաշարձանների հետ միեկնույն առնմական միջավայրի այլ հարեան շրջաններում, տեսնում ենք, թե ավելի լեռնային մասերում, Արագածի լեռներում և ստորին ու վերին լանջերում, նրանց համապատասխանում են դուրս քարաշին կուրդաններ (քարաբլուրներ առանց վերնահոդի), նաև մեղավիթներից առանձնապես աչքի ընկնող գլխիկներ, կրոմեկներ ու մենհիրներ, և անգամ թվաշարձանա դամբարաններ, վորոնք բոլորն էլ դիտվելու չեն իբրև առաջնորդների գերեզմաններ, և առաջինների հետ միեկնույն ժամանակաշրջանին պատկանող գործեր:

Դաշտային մասի և լեռնային շրջանի դամբարանային հաշարձանների միջև առ յերևույթ խոշոր տարբերությունը մեծ չափով բացատրվում և առաջացած իր խել միջավայրի արտապրած շինանյութի ազդեցությամբ՝ դուրս քարային շինք—քարքարոտ շրջաններում, և միայն հոդից—դաշտային մասում. ուր քար չկա. այս հանգամանքը խոշոր դեր է խաղացել թե նրանց՝ արդերի մշակման և թե կառուցման յեղանակի մեջ. թեկուզ և թվում է թե ընդհանուր արդական կապն այնուամենայնիվ պահպանված և ըստ հնարավորի. այսպես՝ մեր կուրդանների արտաքուստ գոտիանման քարաշարը (չրային բնաքարերով, վորոնք միայն հանդիպում են կուրդանների անապատային շրջապատում) վորքան էլ կոնստրուկտիվ նշանակություն ունենալ կուրդանի մեջ, այնուհանդերձ նա կրավիսի արտահայտումն է. մի դեպք, յվրով գույգորդված ենք տեսնում հիշածս բոլոր մեղավիթյան արդերը:

Այս հանգամանքն ահա ի նկատի ունենալով, մենք կուրդաններ շինող առնմականների բնակարանները ևս նույն ձևով ենք պատկերացնելու—հողաշին, գուցե փայտե սյուներով և գերաններով կապակցված, բայց, հավանաբար, գետնահարկ, ուստի և առանց արտաքին նշանների*):

*) Մեր այս յնթադրությունը բնակարանի արդի վերաբերյալ հաստատվեց 1934 թ. մայրսիս Անիականի մոտ բացված նախաբայրական բնակատեղիի իրական տվյալներով (սեպտ. Հայաստ. № 113. 21 V. 31 թ.):

А. Калантар—Открытие дохалдского поселения близ Ленина.

Յեզ յեթե աշխարհներէ դաժնամ տեղերը պարզելու հնարաւորութիւնը դեռ ևս չունենք առանց հոգային հաժապատախան աշխատանքներ կատարելու—իհարկեւ բնավ չկատկածելով նրանց գոյութեան մասին—դո՛նե այն կենտու հատ ժայռամասերէնը, վորոնք կան հարթավայրի վրա այսուայնտեղ աշխարհ միջավայրում, պահպանել են իրենց վրա գետնի յերեսին բազմաթիւ հետքեր — կուրդանաշինարարութեան ժամանակաշրջանին վերաբերող՝ վորոնք մեզ ներկայացնում են Հայաստանի տոհմական հասարակութեան իդեոլոգիական պատկերը։ Այս տեսակետից Սև բլուրը Սև ջրի վրա (Չեյվայի մոտ), ինչպէս նաև Արմավիրի բլուրը և նրա շրջակայքում «Սբ. Դավիթը» իրենց մնացորդների կազմակերպմամբ—սիմբոլիկական փորձածքներով, ժայռագրութեաններով—հնադուին անձանցով զբերով և այլն՝ անպայման պետք և խաղացած լինեն կենտրոնական դեր իրեն կուլտի վայրեր^{*)}։

Ի մի ամփոփելով բոլոր տվյալները, մենք յեզրակացնում ենք, վոր կուրդանաշինարարութեան ժամանակաշրջանը պետք և վերադրել յերկրորդ հազարամյակի վերջին (մեր թվ. առաջ), կամ առաջին հազարամյակի սկզբին. բայց վոր ոչ քան VIII-րդ դարը մեր թվ. առ., քանի վոր աշխարհակ խաղաղական արշավանքների հետևանքով առաջացած յերկարատև յերերուն քաղաքական կայութեանը չկարող չանդրադառնալ կուրդանաշինարարութեան վրա տեսնելու և դորձադրված դանդաղ պրոցեսների տեսակետից, ինչպէս ներկա դիտելում մենք այստեղ տեսնում ենք, վորը միանգամայն հանդիսաւ ու ապահով կյանքի զբոսն և կրում իր վրա։

капа — «Проблемы Истории докапиталистических обществ», ГАИМК № 9 10, 1934 г. А. М. № 166—8.

*) Այս. Քալանթար—Քաղկերեն մի նոր սեպագիր արձանագրութեան դաժնամ Զանգեզու գոյւղում—էջ 17. (Որդեր 2, Հն. Գ. Գամբակի № 4, 1930 թվ.)։

A. Kalantar-Inscriptions d'Arménie en caractères inconnus, Revue Archéologique, 1929. p. 43—45.

ՀԱՌՄԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՆԵԿՐՈՊՈԼԸ.

Կուրդաններից հետո, յերկրորդը ժամանակի հերթա-
կանությամբ, նույնական ԵՐՁԱՅԻ քաղաքի նկերագրվեց և, վորի
հետ մենք ծանոթացանք վերևում (եջ 16—18 և 36—43).

Մենք տեսանք, վոր փաստական բոլոր տվյալները միա-
բերան ապացուցում են, նախ և առաջ, ադ ընդարձակ
նկերագրվել հոռմեական եղոխային պատկանելը: Այդ տը-
վյալները նյութական կուլտուրայի այն մնացորդներն են,
վորոնք մինչ այժմ կատարված աշխատանքներով հասել են
մեր ձեռքը: Հիշենք դրանցից գլխավորները—

1. Համառոտակի նկարագրածս դամբարաններում ֆիկ-
սացիայի յենթարկված գերակշռող թաղման ձևը (գիրքը—
մեջքի վրա, ուղղությունը, դարգարանքների տեսակները,
կճուճների բացակայությունը և այլն)՝ հեթանոսական—
քրիստոնեական անցման շրջանի սովորական տիպն է:

2. Դամբարաններում հայտնաբերված դարգարանքներն
իրենց ծագումով—տեղական, ընդհանրապես արևելյան, թե
արևմտյան, մանավանդ դրանցից գեոմաների խոշոր մասն
իրենց տիպով և մոտիվներով, ապակե դարգարանքները,
ապակե սրվակները, ֆիրուլան և այլն (տես նկ. 14—15,
16, Տախտ. VII—VIII)*) վոչ միայն ընդհանրապես համա-
պատասխանում են այդ ժամանակաշրջանին, այլ մեծ մա-
սամբ իրենց թե տիպով և թե անգամ ծագումով կարող են
ճանաչվել հունա-հռոմեական—իրբե նմանողություն, կամ
ուղղակի հոռմեական արտադրություն:

3. Վերջապես Անտանաթաղի մի դամբարանում գտնված
նույնական դամբար, իոր՝ թեկուղ շատ վատ պահպանված—
ժանդակեր վիճակում, սակայն Ալ. Նիկ. Ջողրաֆի (Լեոնին-
գրադ, Պետ. նրմխոստ) սիրալիր աջակցությամբ, նրա կող-
մից հմտորեն մաքրված ներկայումս և վորոշված՝ սուրհրատ
դիմար և (պղնձե դրամ արծաթապատ, վորի արծաթն արգեն
վոշնչացել է)—հազվագյուտ, պատկանում է Վեսպասիանին
կամ Տիտին—69 կամ 71 թվականի մեր թվ. (այս թվերի
գրամները ըստ տիպի միտրինակ են, բայց ավելի Տիտի

*) Ամրոցչությամբ կ'ըստարակվին առանձին՝ և ինչ Վաղարշապատի
պեղումների նյութերի հետ մրասին:

համար և բնորոշ, ինչպես տալիս է Cohen—Monn. Imperiales, հ. I, էջ 371, № 43, նաև էջ 431, № 24),

4. Մեծ կարևորություն է ներկայացնում Հին Վաղարշապատի առեղծվածի լուծման համար նախկին գյուտերից վերևում հիշածս հուլիարևի արձանագրությունը ևս, զոր թեկուզ բացված է 1914-1915 թվերին, և ունեցած իր նախնական հրատարակությունը^{*)}, սակայն մնացած անուշադիր և չողտադրած ըստ արժանվույն. (պահվում էր Եջմիածնի Հնադիտ. Թանգարանում, ներկայումս Երևանում՝ Կուլտուր—Փատմական Թանգարանում)։

Այդ արձանագրությունը ընթերցում — ուսումնասիրությունն այժմ կատարված և ակադեմիկ Ս. Ս. Ժեքեյևի կողմից, զոր և հրատարակում ենք ներկա աշխատություն հետ միասին — «Հուլիարևի գամբանական արձանագրությունը զբաղմունքի վաղարշապատում» (տես Հաղվելով Ի. էջ 75)։ Արձանագրությունն իր բովանդակությամբ գամբարանային է, զբաղմունքի սաղանման քարի վրա — կարմրավուն առաքից, զորն ըստ ձևի անշուշտ կաղմել և զերեղման արձանի մասը Հեղինակն և հոսմայեցի գինձորական արբույն Ելիի Վալենտ, զոր զրեղ է իր մահացած կնոջ և աղջկա հիշատակին։ Ըստ հնագրական առանձնահատկությունների արձանագրությունը պատկանում է մեր թվ. Ուրդ դարու յերկրորդ կիսին, կամ III-րդ դարու առաջին կիսին։ Ինչպես ասացի (էջ 12, 36-37, 41) արձանագրությունը գտնվել է Եջմիածնի Առուի շինություն միջոցին, նրա յերկրորդ կամուրջի մոտերը (Հաղվելով և Զվարթնոցի մեջ տեղում, մտադրությամբ համասար հետադրություն վրա նրանցից. Գևորգ. հան. քառ. 112), ուր յեղել է ուրեմն և Ել. Վալենտի կնոջ ու աղջկա գամբարանը։ Սա հին քաղաքի նեկրոպոլի տարածման ամենահետադր կետն է արեւելյան կողմից, զորքան մինչ այժմ հայտնի չէ մեզ. (տես Քարահեղ-տախտ. 11)։

Այս արձանագրությունը ըստ հաշվի յերրորդն է, զոր մինչ սրա գտնված և այս միջադարձում և գրված է հոսմայեցիների կողմից. մյուս յերկուսը լատիներեն, զոնց գամ-

^{*)} М. Ростовцев — Новая греческая надпись из Эдмидзена. Хв. Восток, т. III, вып. III, էջ 243-8.

բաժանաչին իրենց բովանդակությամբ, այլ շինարարական, գտնվել են Վաղարշապատի մեջ և զերարեւում են հենց նրան. յերկուսն ել պատկանում են II-րդ դարի յերկրորդ կիսին— մեր թվ. 175 և 185 թվականներին: Այդ արձանագրություններն ներքին կապը պարզ և միանգամայն. առաջին յերկուսից արդեն հայանի յեր մեզ, վոր Հին Վաղարշապատում այդ ժամանակ գտնվել և 15-րդ Ապալլոնյան լեզվոնը. այդ միևնույն լեզվոնի արիւրուն և նաև մեր այս յերրորդ արձանագրության հեղինակ ել. Վալենտը:

Տեղի բնահանուր հետախուզումից մենք տեսանք, վոր նեկրոպոլի արեւելյան և հարավ-արեւելյան շրջապատը մինչև Զվարթնոց և կուրգանները — անապատային վայր և, առանց վարեհ կուլտուրական հետքի. ուստի վոչ մի իրական հիմք չկա նեկրոպոլի քաղաքը—այսինքն Հին Վաղարշապատը—վորոնեւու այդ շրջանում և վոր նրա միակ հաղանական տեղը նեկրոպոլից արեւմուտք և, ներկայիս Վաղարշապատի— Հախիսիմեյի ուղղությամբ: Այստեղ միայն կարող եր նա տեղավորված լինել, * ըստ ամենայնի նույնաճառով իր անվով այժմյան Վաղարշապատի հետ:

Այլ յեզրակացության գծվար և հանգել պատմական Վաղարշապատի տեղի վերարեւմամբ, ի նկատի ունենալով նաև վերոհիշյալ յերկու լատիներեն արձանագրությունների գլուտը Եջմիածնի տաճարի շրջակայքում, վորի գտնված վայրը, անշուշտ, ունենալու եր կենտրոնական դիրք հին քաղաքի վերարեւմամբ, վորտեղ, իբրև իրենց զորանիստում, հռոմայեցի զորավարները կառուցել են կարևոր շինք—ամրություն, հաղանարար միջնաբերդ: *)

Այդ են հաստատում նաև մեր մատենագրական տվյալները—արքունի ապարանքը գնելով քաղաքամիջում, ուր և բերդն և—միջնաբերդը (Ապաթանգ. 178, 180, 192), նույն քաղաքամիջում, արքունի ապարանքի մոտ գնելով նաև կաթողիկեն—տաճարը (Ագ. 7, 35-6): **) Այդ միևնույն տը-

* М. Востоков — Новые латинские надписи с юга России, надписи из Вагаршапата. Изв. Археол. Ком. 1909 г; вып. 33, стр. 5—8, 15.

**) Այսպիսով մեզ համար պարզվում և, վոր Հին Վաղարշապատն ունեցել և բ ե ռ զ, հաղանալով այդ միջնաբերդի իմաստով, քանի վոր նա

վյալներով խնայվում և մոտավորապես և քաղաքի արևելյան սահմանը, վոր մեզ ներկա դեպքում ավելի յե հետաքրքրում. քաղաքի «Արեգ» (արևելյան) դռնից մինչև Հոփսիմեյի գտնված վայրը բնորոշվում և բավականին տարածությամբ դեպի հյուսիս-արևելյան կողմ (Ագաթանգեղոս, 192), այսինքն համարյա նույն պատկերն ինչ վոր այժմ կա: Այս դրությունը ճշտվում և նաև մատենագրերի մոտ հիշված «Վաղարշապատի պողոտայի» ուղղությամբ. սա քաղաքի կենտրոնից—քաղաքամիջից գալիս անցնում և «Արեգ դռնով» և դնում դեպի Արտաշատ, նրա մոտ—նրա վրա յին դնում «մի փոքր բարձրագիր տեղում»—Հոփսիմեյն և, ապա նաև, Զվարթնոցը (Ագաթ. 192, Սերեոս 19): Սրանից պարզ յերևում և, վոր այդ հին պողոտան, գոնե իր այդ գլխամասում, ուղիղ համապատասխանում և ներկայիս Վաղարշապատ—Յերևան խճուղուն:

Իրական նոր տվյալները, գլխավորապես դամբարանային ունեւում են նմանապես վորոշելու—հաղափ կյանքի ճեղքողությունը: Տիտ կայսեր դրամի ներկայությունը նեկրոպոլի վոշձայրամասի դամբարանախմբում, ապացույց և, վոր վոշ ուշ քան I դարը մեր թվ. նա գոյություն ուներ իբրև ընդար-

դանվում և ճրագաքամիջում: Այս միջնաբերդում և գտնվում «արքունի ապարանքը». սա ունի առանձնացած դերը իր ներքին ուղիները, «փողոցը». վոր տանում և (նսնում և) բերդում և քաղաքից դուրս գալով մտնում են ճրագաքամիջի: Բազաքն իր ներքին շուրջանակի ունի պարիսպայդ պարսպի գտնադան մասերում են տեղավորված քաղաքի դռները. հիշվում են հատկապես արևելյան («Արեգ դռան») և հարավային (պուն հարավային) կողմերում յեղանակները: Հին քաղաքի հիշում գլխավոր մասերը պատկերացվում են կոնցրետային դասավորությամբ, մեկը մյուսի մեջ՝ ապարանք (կենտրոնում)—միջնաբերդ—քաղաք:

Ապարանքի մոտ, այսինքն միջնաբերդի ներքում, կառուցվում և ճեղքում և յե—նշմանի տառաքը: Հետապես, նշմանի տառաքն ու պարիսպները իրենց ներկա տեղադրությամբ ուղղակի մոտմացույց են տնում այն տեղը, ուր յերբեմն յեղել են Հին Վաղարշապատի քե միջնաբերդը յեղ քե արհունակամ ապարանքը:

Այս տվյալները մեզ համար ունին խոշոր նշանակություն ինչ հին քաղաքի տողողրամքիան մոտավորապես գոնե պատկերացնելու և թե նյութական կուլտուրայի համապատասխան մնացորդները վերակող վորոշելու տեսակետից:

ձակ բնակատեղի: Ժամանակի մյուս ծայրը բնորոշվում է Հռիփսիմեյին ավելի մոտ գտնված դամբարանների խմբով, ինչպես նաև Անասնաթաղի առանձին որինակներով, վորոնք ժամանացույց են անում հեթանոս-քրիստոնեական անցման շրջանի վրա, ուստի և վերագրելի քրիստոնեության սկզբին՝ IV—V դարուն. այսպիսով ուրեմն այս տեղագությունն ուղիղ ընդգրկում է Արշակունիների ժամանակը:

Պատմական Վաղարշապատի նիւնուր, ըստ գրական աղբյուրների, բանասիրության կողմից վերագրվում է հռոմայեցի զորավար Ստատի Պրիսկոսին 163 թվին, սակայն պարզ և, վոր Պրիսկոս, թե նրա հետնորդ Մարտի Վերոս Վաղարշապատը վոչ թե հիմնել են, այլ անշուշտ Արտաշատի տնկումից հետո, նրա փոխարեն, գոյություն ունեցող այդ քաղաքը դարձրել են Հայաստանի մայրաքաղաք—վերանվանելով նրան «Նոր քաղաք» կամ «Նորաքաղաք» — Καὶνὴ Πόλις:

Միանգամայն արդարացի յե խորենացին, վոր Վաղարշապատի գոյությունը շատ ավելի հեռու անցյալի հետ և կապում, յերբ նա կոչվելիս և յեղել տարրեր անուններով («Արախմեզ քաղաք», «Վարդգեսի ավան», գ. Բ. գլ. 65), Անշուշտ խոշոր պետք և լինի այդ քաղաքի շինարարության գործում հայոց Վաղարշ թագավորի խաղացած գերը, վորի անունով նա կոչվում և գլխավորապես, սակայն նույնպես թյուրիմացություն և Վաղարշին համարել հիմնադիրը—ինչպես անում են ուսումնասիրողներից վոմանք—անկախ նրանից թե Վաղարշն ապրել և II-րդ դարի սկզբում թե նրա վերջում, կարելի յե ընդունել ի հարկե, վոր Վաղարշն և նրան քաղաքը դարձնողը, այսինքն յեղած բնակահայրին պարսպովը, ինչպես հաղորդում և խորենացին՝ «Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզոր պատուարաւ (հզոր աւանն Վարդգեսի) և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»: *) Մենք առաջմ վոչ մի փաստական ավյալ չունենք հերքելու այս տեղեկությունը: **)

*) Մ. խոր. Պատմ. Բ. գլ. 63.

**) Այլ կարծիքի յե ը. Մանանդյանը՝ վոր խորենացու այս խոռոչերի վերաբերմամբ անում և հետեյալ նկատողությունը „Предположение Хо-

Հին Վաղարշապատի նեկրոպոլը յեթե իրեն բովանդակած իրական տվյալներով հնարավորություն և առկա վորոշելու քաղաքի կյանքի տեղգությունը—մինչև հինգ դար, ապա նա իրեն ընդարձակությամբ (1.10.×0.80 կիլոմետր) և դամբարանների խիտ դասավորությամբ զառարար և առկա բնակչության բավականապես մեծ քանակի մասին: Բայց ամենի կարևորն այն է, Վոր այդ հոծ ազգաբնակչությունն ըստ յերևույթին շատ բազմատարր ու բազմաբղետ պատկեր ուներ:

Այդ մասին դամբարանային հինգ տիպերը (գոնե վորքան առաջիմ մեզ հայտնի չեն) շատ բան են ասում: Տեսնել նրանց մեջ ժամանակագրական հետեղականություն՝ չի կարելի, քանի վոր իրենց բովանդակությամբ նրանք հերքում են այդ և, ընդհակառակը, ժամանակագրական վորոշ տարրերություն հայտնաբերում այս կամ այն միևնույն տիպի տարրեր որինակների մեջ: Չի կարելի բացատրել այդ նաև սոցիալական շերտավորմամբ՝ առաջին տիպերը վերադրելով այդ ժամանակվա հասարակության տարրեր զասակարգերին, քանի վոր սոցիալական տարրերությունը ակընհայտ և հենց յուրաքանչյուր տիպի բնազավառում, ուր առանձին որինակներ—հարուստ և աղքատ իրենց բովանդակությամբ — պերճախոս կերպով ի հայտ են բերում այդ տարրերությունը: Ամենայն հավանականությամբ աչատեղ ներկայացված ենք տեսնում այն կտնիքական և կրոնական միավորները, վորոնցից, ըստ յերևույթին, կազմված էր այդ քաղաքի բնակչությունը:

ренского о постройке Вагаршом стены и вада основано, повидному, не на исторических данных, а на неоправданной интерпретации названия Вагаршапат". („О торговле и городах Армении", 93): ձորենացու խոսքերի նման ինտերպրետացիան չեն համարում եւ անբնական չէի, քան Վոր հարցը կուլթյունը չի կաշանում նրա մեջ թե ձորենացին հասկացել և թե չէ հասկացել այս առ—տարածք (քաղաք, բնակություն) խոսքի իմաստը, այլ նա առկա և ավանը (այսինքն՝ պարսպով պատնշու, պարսպաբերու) նկարագրությունը, քաղաքաշինարարության պրոցեսը, ճիշտ այնպես, ինչպես նա այդ անում և մյուս բոլոր նման գեղեցիկ վերարբմամբ—Մծբին (Բ-բդ-36), Յերվանդաշատ (Բ-բդ-37), Վան (Ա. գերբ-16) և այլն, վորոնք նախնական պարսպում են ու պատվարվում, թեկուզ և նրանց անվան կազմության մեջ չկա այս առ խոսքը:

Սա փաստական արտահայտվելն և այն իրական գրություն, վրա իրոք ունենալու յեր պատմական Վաղարշապատը: Մենք պետ ևս հնարավորություն հունենք մասնանշելու ին հատկապես վեր արդյն այդտեղ ապրող ժողովրդյունները՝ վարին կարող եր պատկանել, սակայն պատմական և իրական բոլոր ամյալներն ի նկատի ունենալով, դոնե հաստատապես կարող ենք տեսել, վոր այդտեղ ապրել են հայեր, լատիններ, հույներ, պարթևներ, հրեաներ, ասորիներ, անշուշտ կլինեյին ուրիշները ևս. հրեաների մասին հաղորդում և խորենացին և նրանց գաղթեցումն ու բնակեցումն այդտեղ վերագրում և Տիգրան Մեծին:

Պատմական Վաղարշապատի այսպիսի միջազգային բնույթը և ըստ ամենայնի բարդ հասարակական հարաբերությունները քաղաքական, կուլտուրական ու իդեոլոգիական հոգի վրա, մի կողմից պարթև—հոմեական հակամարտություն, իսկ մյուս կողմից արտաքին լայն հաղորդակցություն—չփոմների, ինչպես նաև քրիստոնեական—հեթանոսական ներքին պալքարի հեռանքով՝ ուժեղ արտահայտված ենք տեսնում իրակամ ավլվմեքով: Այս տեսակետից մասնավանդ զարգարանքների բազմազանությունն ու նրանց շատերի ներմուծված լինելը՝ պարզ ապացույց են, վոր գոյություն և ունեցել զարգացած վաճառականություն. մեռնող հեթանոսությունը հանդես և յեկել վոչ միսրինակ և ուժեղ կերպով, այլ անկման շրջանի արտահայտությունը:

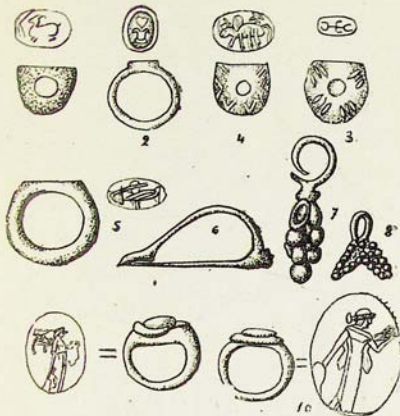
Իրական ամյալները մեզ լավ ծանոթացնում են տեխնիկական արտադրություն հարաբերություններին հետ, սակայն դեռ ևս զգալաբանում ենք վոչ տեղական իրենց ծագումով նշանների ճիշտ սահմանորոշումը տալ. այսպես—ըստ այդ նշանների հոմեացոց դերը վոչ միայն քաղաքական, այլ նաև կուլտուրական ներքին կյանքում, իր հունահոմեական ըմբանդակությունամբ, շատ ավելի յե նկատվում, քան այդ կարող ենք պատկերացնել դրական ազդեցությունների հիման վրա: Ընդհակառակը, պարթևականը, վոր պետք և շատ ավելի լինել մասնավանդ ներքին կյանքում—կենցաղում՝ առանձնապես աչքի չի ընկնում. այս բացատրվում և դուրս ավելի այն հանգամանքով, վոր նա անմիջապես չի յեն-

թարկվում մեր ճանաչմանը. մենք վատ գիտենք պարթևա-
կանը, նա անխորոշ մեծություն և ընդհանրապես գիտու-
թյան մեջ. բայց նա կա անշուշտ, և մեզ հարկավոր և պար-
զել, աշխատել լուծել պարթևական պրոբլեմը: Առ այժմ
մեր նյութերի մեջ, իրեն պարթևական, կարող ենք մատ-
նանիշ անել կալի թրձած դադաղները, այն հիմուն-
քով, վոր այդ տիպն իր անալոգիան ունի նաև բուն պար-
թևական միջնավայրում—Միջնագետքում, Իրանում, սակայն
այդ տեղերումն էլ յեղած որինակների անպայման պար-
թևական լինելը վերջնականապես հաստատվելու խնդիր և
դեռ ևս (նկ. № 12): Դժբախտաբար հենց այս տիպի
դամբարաններում մեզ մոտ չեն գտնվում իրեր, սա-
կայն մյուս դամբարաններում գտնված իրական տվյալնե-
րից պարբերակեց—ստատեակեց են, անպայման, գեոմետ-
րիկ նրանք, վորոնք ունեն ստատատոր յեղի նկար
(Տախտ. VII—VIII. նկ. 4). գուցե և բրոնզե մատանին պար-
մետի ծաղկենկարով, ակի տեղում (Տախտ. VII. նկ. 2):

Վորքան էլ մյուսներից դժվար լինի բուրրովին առանձ-
նացնել, սակայն ավելի շուտ ճեղակեց—նայակեց ենք
համարելու այն գեոմետրիկ, վորոնք ունեն՝ այժի նկար
բրոնզե կնիքի վրա (VII. նկ. 1). քառաթև նկար (?) կնիքի
վրա՝ չինված լեռնային խրուստալից (VII. նկ. 3). ձկնանման
նկար սերզոլիկի մատանու վրա (VII. նկ. 5). խնչպես նաև
խաղողի վողկույզի նմանությամբ արծաթի գինտերը (VII
նկ. 7. 8).—Ի նկատի ունենալով սրանց մոտիվների անհամե-
մատ ավելի հին ծագումը Հայաստանում, գուցե պետք և ավե-
լացնել նաև հուլունքների վորոշ տեսակներ և ազատից շի-
նած մատանիները (Տախտ. VIII. նկ. 11):

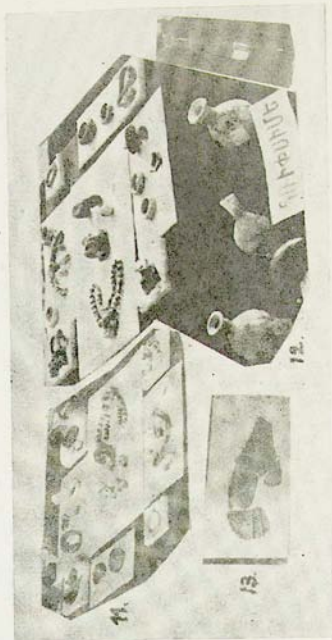
Նյութերի խոշոր մասն, խնչպես ասացի վերևում, հույսե-
նումեակեց հուլուստրայի հետ և կապվում. այսպես, նկ. 9
և 10. գեոմետրիկ արծաթ մատանիների ակների վրա, վոր
համաճարար Աֆինա-Պալլադան և սաղավարտով և վահանով
(VII. նկ. 9). և Դեմետրիան ցորենի հասկը ձեռքին (VII.
նկ. 10. նույնը տես մեծագիր նկ. 16), ապակե սրվակները,
վոր հոտավետ յուղերի ֆլակոններ են (VIII. նկ. 12),

ընդհանրապես ապակե դարդարանքներ — հուշունքները, բրոն-
զե ֆիբուլան (VII-6) և այլն:

Նկ. 14. Տախտ. VII. Զարդարանքներ Հոփաթմեյի շրջանի դամբարաններից:
Նկ. նկ. 1, 2, 3, 4—գաճ. VII, 5—գաճ. IX, 6—գ. X, 7—գ. III, 8, 9 և 10—փորասանձան
դամբարան

Այսպիսով հանդուժ ենք այն յեղրակացության, վոր
ստուգողական պեղումներով պարզորոշված մեկրապոլը (սե-
ռածների քաղաքը) պատկանում է պատմական Վաղարա-
պատին: Քաղաքը տարածվել է նեկրոպոլի արևմտյան կող-
մում և այսպիսով նա րստ սեղի մույնանում է մերկայիս Վա-
ղարապատի հետ. Հին քաղաքը, վորի կյանքը ըստ իրական
տվյալների, չափվում է առնվազն I—V դարերով, այ-
սինքն ուղիղ Արչակունիների ժամանակաշրջանով, հիմնը-

Տախտակ VIII. (Նկ. 11) Առաջ աղանձանքը, Նկ. 12) Զոփոխակի շրջանի պաշտոնականը, Նկ. 13.

Եկ 16. Կոնժ Ն՛լառ, բանդակված Ա 10 մասանու ալի գրա (արտանկար-
ված մանրալիտակի տակ ընկ. Տարադրոսի ձեռքով)

ված և վոչ թե 11 դարում (մեր թվ.), ինչպես ընդուն-
ված և համարել, այլ ավելի առաջ, Ունեցել և մեծ և բազ-
մապեղ աղղարնակություն, վոր և իր ներքին կյանքով ու
արտաքին վաճառականական լեռուն հարաբերություն-
ներով—միջազգային բնույթ և տվել նրան, Հերթական խըն-
դիր և հանդիսանում լուծել պարթևական պրոքրեմը, վորն
սու ույժմ մեռում և մթնության մեջ. իսկ հունա-հռոմեականի
ուժեղ արտահայտությունն առաջադրում և հասարակա-
կան—տնտեսական ֆորմացիան ճիշտ վորոշելու խնդիրը
հայոց պատմության տվյալ և պոխայում:

ԶՎԱՐԹՆՈՅԻ—ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կուրգանախմբի և պատմական Վաղարշապատ քաղաքի
նեկրոպոլի բնորոշումով բովանդակաչափ պարզվում և ար-
դեն ԶՎԱՐԹՆՈՅԻ կոմպլեքսի ինքնուրույնությունը, Նա
անմիջականորեն կապ չունի վոչ կուրգանախմբի հետ, վոր
իբանից ավելի հարավ* և դանվում, և վոչ ևլ արևմտյան կող-
մից նույն իսկ Վաղարշապատի քաղաքատեղիի հետ:

Ինչպես պարզեցինք վերևում (եջ 19—23), նրա արտաքին
պարսպից—պատվարից (նոր բացված) դուրս գտնված տա-
րածուժյունը անապատային և, առանց վորևե կուլտուրա-
կան հետքի Արևմտյան ուղղությամբ այդ տարածությունը
Զվարթնոցի պատվարի և քաղաքի նեկրոպոլի միջև կազ-
մում և մոտ 800 մետր (չի բացատվում, անշուշտ, նաև այդ
տարածության մեջ պատահական դամբարանների դոյու-
թյունը), իսկ Վաղարշապատ քաղաքի հանդեպ—մոտ 2-3
կիլոմետր հեռավորություն: Այս դրությունն ըստ ամենայնի
հաջող բնորոշվում և այն կոչումով, վոր հնուց սկսած կրում
և Զվարթնոցը—«Առապարի Ս. Գրիգոր», իսկ տեղը—«Առա-
պար վայր» (Մերեոս), «ավաղախիբ առապար դաշտավայր»
(Հովհ. Դրասխանակերտցի):

Այսպիսով պարզվում է, վոր Զվարթնոցի շինարարությունը
կատարված և առապար-անապատ վայրում, անկախ և Վաղա-
րշապատ քաղաքից յեվ անմիջականորեն կապ չունի նրա հետ:

Այս դրությունը չի փոխվում նրանից, թե այդ տեղում

շինարարությունը մեկ թե մի քանի նվազ և տեղի ունեցել էին նախկին շինարարությունը պատկանում և ներսեա Շինողին և նրա ժամանակին (VII դ.). նրանից ավելի հինը — հատկապես V—VI դ. դ. հատկանիշներով — մատնանշել կարելի չե պահպանված մնացորդներից բազիլիկան և միջրտարանը: Մյուս բոլոր շէնքերը — Զվարթնոց տաճարը, և շուրջը գտնված բոլոր աշխարհիկ շէնքերը, նրանց թվում և բաղանիքը (այն, վոր Խաչիկ վարդապետի կողմից ցուցադրվում էր իբրև «կրակապաշտների տաճար») և հնձանները — ներսեա կառուցումներն են, վորովհետև բոլորն իրար հետ կապակցված են կոնստրուկտիվ կերպով և միաբնույթ են:

Նույն այդ շինարարությանն են վերաբերում, ինչպես տեսանք վերեսում (էջ 22) նաև շուրջանակի յեղած (նորարաց) արտաքին պարիսպ — պատվարը և հետևապես այն բաղամթիվ շինվածքները նրա ներսում, վորոնց մնացորդները դեռ յերևում են նրա բոլոր մասերում:

Այսպիսով տեսնում ենք, վոր Զվարթնոց պեռք և դիւրվի վոչ թե իբրև մի յեկեղեցի կամ վանք, թեկուզ և կաթնղիկոսանիստ, իր սահմանավանկ բնակչությամբ, միայն նրա հետ կապված և նրա կարիքներին ծառայող՝ այլ իր թե տարածությամբ — բաղանաչափ բնդարձակ (մեկ կիլոմետր տրամագծով) և թե շինությունների քանակով — նա մի բնակահանդի յև, վորն ունի անշուշտ նույն իր ազատ բնակչությունը, և, վորը լինելով շուրջանակի պարսպված՝ բաղամթիվ և, մի վոքքիկ քաչաք, մոտավորապես կոլորած, այգիներով և այլն, վորով և հանդես և բերում հնում յեղած «պարտեզ — քաղաքի» տիպը: Սա իր միանգամայն մտածված ու կանոնավոր — սիմետրիկ ձևավորմամբ, ինչպես նաև կաղմակերպված յայն տնտեսությամբ (առուներ, այգիներ, հնձաններ) կրում և մի անդամից կառուցված լինելու դրոշմը:

Այս յեղբակացությունը, վոր արվում և կատարված ստուգողական պեղումների ու նրա հետ կապված հետազոտական նախնական աշխատանքների արդյունքի հիման վրա՝ միանգամայն համաձայն և և հաստատվում և մտնեմագրա-

կան այն ճեղկուրքումներով, զոր ունենք մենք հատկապես
այդ շինարարության վերաբերյալ:

Ահա թե ի՞նչպես և նկարագրում այդ, մամանակակից
պատմիչը—Սերեոսը՝

«Յայնմ մամանակի արկ ի միտս իւր կաթուղիկսն
Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ առբր
եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին ի վերայ
նանապարհին՝ յորում ասին բնդառաջ եղև թաղաւորն
Տրդատ՝ սրբայն Գրիգորի: Շինեաց անդ և եկեղեցի մի
յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն... և շինեաց եկեղեցին
բարձր շինուածովք և չքնաղ դարմանալեալք... Ած
օտւր եւ երեք զգեցոյն եւ արկ ի զոր՝ զամենայն վայրսն
առապար, ճկկեաց անդիս եւ ծառասունկս, եւ շուրջսնակի
պատուարեաց զբնակութեամբ զեկեղեցիդիր յաւրինուածով
բարձր պարապաւ ի միտս տառուծոյ» (Սերեոս, Պատ-
մության, Գլ. ԼԳ.):

«. . . Փութայր (Ներսէս) կատարել զշինուած եկե-
ղեցւոյն՝ զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղար-
շապատ քաղաքին» (Սերեոս, Գլ. ԼԸ.):

Մյուս կարևոր աղբյուրը, Հովհաննէս Դրասխանակերտ-
ցին, ևլ ամէլի վերջակի պատկեր և տալիս Ներսէսի շինա-
րարության—

«Հայրապետն Ներսէս... դարաւորոյս հրաշակերտ եկե-
ղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջսնակի պատուար
պարապով վանկեալ ամրացուցեմեր, յորինեալ ի նմա յար-
կըս բնակութեան ինքեան հաստահնդոյս կոփածոյ քա-
րամբք: Այլ եւ կարգեալ կացուցեմեր ի նմա ամբո-
խութիւնս երդումադաց բոս պայմանի քաղաքեալեաց. և
ամեալ ջուր ի Դասաղ գետոյ՝ զամենայն աւաղախիւր
առապար դաշտավայրն ի զոր՝ արկանէր, տնկէր այ-
գիս և բուրստտանս ծաղկոցաց» (Հովհ. Կթ. Դրասխ.
Պատմ. Հայոց, եջ 88, Թիֆլ., 1912):

Մասնաւորի խոսքերը—

«Կարգեալ կացուցանէր ամբոխութիւնս (մեծ բազ-
մությամբ) երդումադաց (տուն, ծախ, ընտանիք)
բոս պայմանի քաղաքեալեանաց»—պետք և հասկանալ

այն խմատով, վոր խմբված եր այդտեղ մեծ բնակչու-
թյուն, վորոնց կյանքը սահմանված, կարգավորված եր
այնպես, ինչպես քաղաքներում, քաղաքացիների նմանու-
թյամբ^{*)}

Տալով Հին Վաղարշապատի պեղումների ամփոփումը,
մենք տեսնում ենք, վոր այդ պեղումները, իբրև նախնա-
կան փորձ, կատարված ստուգողական—հետախուզական
ձևով՝ տվին մի արդյունք, վորը ներկայացնում է սպառիչ
լուծումն առաջադրած խնդրի. պարզվեց նախկին «Հնագի-
տական ջրջանի» հնագիտական բովանդակությունը, եւ առա-
վել, վերջնականապես լուծվեց պատմական Վաղարշապատի
տեղի հարցը, վոր առեղծվածի բնույթ եր ստացել, եւ հայտ
բերվեց յերեք տարբեր եպիստաների ու կուլտուրաների ներ-
կայությունն ու նրանց ուրույն կենտրոնները հիշյալ հնա-
գիտական ջրջանի հողամասում: Սա ունի գիտական խոշոր
արժեք ու նշանակություն նրաեով, վոր արդեն ֆիկսացիայի
յենթարկված այդ կենտրոնները անսպառ նյութ են մեր
ձեռքում իբրև հիմք ու հաստատուն բաղա մեր հետադա
աշխատանքների համար այդ վայրում:

Այսուհետև վորոշակի յեն ուղեղծվում մեր անելիքները,
այն է՝ խորացնել աշխատանքն յուրաքանչյուրի մեջ առան-
ձին, մանրազնին կերպով ուսումնասիրել այդ կուլտուրա-
կան հոմպլեքները և նրանց փոխանակումը մեկը մյուսին՝
վորպեսզի խմանենա կերպով վերականգնել կարողանանք
տեղի հասարակական-տնտեսական կյանքի զարգացման դի-
նամիկան, վորը իսկ համապատասխան լինի պատմական
իրականության:

Բացի այս գիտական հետաքրքրությունից, արդեն կա-
տարված ու կատարելիք աշխատանքները վոչ պակաս
կարևորություն են ներկայացնում նաև գործիական տեսա-
կետից մեզ համար այժմ, մի այնպիսի ժամանակ, յերբ

*) Իրավացի յե միանգամայն պրոֆ. Մանանդյանը, վորը մտանապրի-
այս խոքերից յեղրակացնում է քաղաքացիները ունեցած արտոնություն-
ների և առանձին իրավունքների գոյության մասին ընդհանրապես («О
торговле и городах Армении», 163—4):

պատմութիւնը մի նոր ու բացառիկ իր բովանդակութեամբ
դարապշտիս և սկսել, յերբ պրոլետարիատն ամբողջ թափով
սոցիալիզմի կոռուցման ու հաղթանակներէ իր արշավն և
կատարում՝ այս աննախընթաց իր շափերով ու բովանդա-
կութեամբ շինարարութեան միջոցին՝ ավելորդ չե և վոչ մի
փորձը մարդկութեան անցած կյանքի, և այդ փորձը հայտ-
նարկերոց նշանական կուրտուրայի յուրաքանչյուր բեկորը
աղբյուր և պատճառ կարող և հաղթանակ նորանոր ստեղ-
ծագործութիւններէ սոց. շինարարութեան մեջ:

Ուստի և մեր ձեռնարկած դեռ ևս փոքրածափալ այս
պեղումները շարունակելն ու ավելի մեծ շափերի հասցնելը,
թիմով և թե, պէտք և համարվի աներկբայելի անհրաժեշ-
տութեամբ:

1932. XI.

Յերեան.

Земля II Тела.

Земля II Тела—Земля II Тела—Земля II Тела

Область или „Архизацкии рабон“ Зарница, прилегающая к границе земли Зарница.

A detailed map of the Fort Mifflin area, showing the river, the fort, and surrounding land. The map is oriented with the river at the top. The fort is a large, irregularly shaped structure with a central tower and several smaller buildings. The river is labeled 'RIVER' and the fort is labeled 'FORT MIFFLIN'. The map is drawn on a piece of paper with a grid pattern.

Р Е З Ю М Е

РАСКОПКИ ДРЕВНЕГО ВАГАРШАПАТА.

Раскопки древнего Вагаршапата были произведены в 1931 г. с 12 октября по 10 ноября, с результатом большого научного значения.

После прекращения *Анийских* раскопок (1918 г.), проводившихся академиком Н. Я. Марром в продолжение свыше 15 лет, идея систематических раскопок в Армении впервые была затронута Комитетом Охраны Древностей ССРА. Эта идея нашла свое отражение в первом пятилетнем плане и оформилась лишь в 1930 г. на заседании Комитета от 30 августа под председательством Наркома по просвещению ССРА А. М. Егиазаряна и с участием гостившего тогда в Армении академика Н. Я. Марра.

Местом для систематических раскопок было намечено „городище“ древнего Вагаршапата. Н. Я. Марр придавая исключительное значение систематическим раскопкам в Армении, принял на себя их научное руководство.

Комитетом Охраны Древностей Армении было немедленно приступлено к подготовительным работам, однако раскопки могли осуществиться лишь осенью 1931 года. Коллегией НКП была создана под главенством Н. Я. Марра специальная „Комиссия по раскопкам древнего Вагаршапата“. Состав комиссии: акад. Н. Я. Марр, председ. комитета акад. А. И. Таманян, проф. И. И. Мещанинов, проф. А. А. Калантар, Т. А. Тораманян, Г. К. Асатур, Сен. Тер-Акопян и С. В. Тер-Аве-

тиски. К участию в работе комиссии были привлечены также молодые научные работники.

Под „городищем древнего Вагаршапата“ понималась значительная территория, расположенная на восток от существующего ныне Вагаршапата, обнимающая также район Звартноца. Территория эта покрыта множеством невысоких холмов, как-бы кольцом охватывающих ее. Холмы эти давали основание старым исследователям видеть в них „остатки большого города“, „городских стен, башен и пр. сооружений“, подразумевая в них городище исторического Вагаршапата, столицы Армении в римскую эпоху, *Κατινδολιζ-α* (см. табл. I и II—Карта местности и Общий план „Археологического района“).

Раскопки в намеченной территории начались 12 октября 1931 года, однако без непосредственного руководства Николая Яковлевича, задержавшегося другими работами, не давшими ему возможности приехать в Армению. Вследствие этого раскопкам был придан *разведочный характер*, с конкретным заданием—*выяснить археологическое содержание* всей территории выделенной в качестве „*археологического района*“.

Основываясь на видимых наружных признаках, вся территория была разбита на несколько отдельных участков распределенных между отдельными группами для одновременного обследования под руководством тех членов „Комиссии по раскопкам древн. Вагаршапата“, которые имели возможность лично принять участие:

1. Участок Звартноца—под руководством Т. Тораманяна.

2. Участок крупного холма „Анаснаг“ („скотный могильник“*) в северо-западной части „Археологического района“ в сторону Рипсимии-Вагаршапата—под руководством С. Тер-Акопяна.

*) Названию холма относится и позднейшему времени, 1900-м годам, когда на этом месте был похоронен чумной скот.

3. Участок крупных холмов на юго-восток от Звартноца — под руководством С. В. Тер-Аветисяна.

4. Общее обследование всей территории „Археологического района“ — под руководством А. А. Калантара (см. Табл. II).

Параллельно с раскопками была произведена геодезическая с'емка района (Табл. III, стр. 74—75) с разбивкой территории на квадраты (100×100 метр.) и обозначением специальными пронумерованными каменными знаками.

В результате произведенных работ по обследованию всей территории, выяснилось, что те предположения, которые имели место в начале при разбивке „археологического района“ на отдельные участки — совершенно не соответствуют археологическому содержанию района, а именно, стало очевидным, что *на этой территории нет древнего Вагаршапата*, и вообще нет никакого другого „крупного города“. Холмообразные возвышенности — природные (за исключением 5—6-и) и не имеют следов искусственного происхождения, а местность по своим почвенным слоям является девственной пустыней, за исключением лишь некоторых участков, которые разновременны были использованы человеком.

Участки, содержащие в себе культурные остатки, расположены в различных частях „Археологич. района“, принадлежат к различным историческим эпохам и совершенно отличаются друг от друга своей культурой.

Они представляют из себя *три центра* различного культурного строительства, показанные на Табл. III — Геодезической с'емке. Из этих центров первый и второй (на С'емке I и II) совершенно не связаны с историческим Вагаршапатом и не имеют к нему никакого отношения. Третий же (на С'емке III), смежный с существующим Вагаршапатом, представляет из себя *некрополь* древнего Вагаршапата.

I. Из трех ясно выраженных культурных комплексов по времени наиболее поздней является эпоха *строительства Звартноца* (VII в.). Она не имеет ничего общего с Вагаршапатом римской эпохи. Здесь существенной новостью оказалось то, что на расстоянии ¹/₂ километра от Звартноца открыты нижние части массивной стены (см. 4) окружающей (местами граненной) земли вокруг Звартноца, в диаметре около одного км., имея в центре Звартноц (Табл. III). Это, окруженное большой стеной, пространство обнимает в себе множество следов построек, садов, каналов и пр., указывающих на то, что там было *поселение городского типа*, характера города—сада, основанное одновременно с Звартноцем (VII в.), вероятно самим Нерсесом Строителем, во всяком случае в его время, в пустынном месте, на расстоянии около 3-х км. на восток от Вагаршапата (см. Табл. II и III—I).

Этот вывод совершенно подтверждается данными древне-армякских историков (Себеос, Иоан Драсханакерци) современными строительству Звартноца. И именно теперь, после раскопок, нам становятся более понятными упомянутые выше исторические книжные материалы.

II. На юго-запад от Звартноца находится следующий центр, по времени наиболее древний, представленный рядом *курганов—погребений* (см. Табл. III—II). Раскопки одного из 6-ти фиксированных курганов (2-го) дали нам ценные открытия впервые наблюдающиеся в Армении. Эта эпоха строительства курганов как по приемам строительства, технике, по содержимым предметам и ритуалу связанному с погребением (сожжение), так и по своему социальному содержанию—относится к дохаалдскому времени истории Армении (нач. первого тысячелетия до н. э.) с родовым обществом; при чем

эти курганные погребения могут быть приписываемы именно родоначальникам, предводителям родов.

Данная эпоха истории Армении устанавливается наукой впервые, и поэтому вновь открытые материалы приобретают по своему научному значению еще больший интерес. (См. Табл. IV—VI, сн. 5—11).

В числе предметов раскопанных в данном кургане были найдены остатки окаменелых культурных (хлебных) злаков, определенные и исследованные С. Г. Тамашян (см. Приложение II, стр. 85—94, „Ископаемая пшеница из раскопок кургана“).

III. Третий из культурных комплексов определяемый раскопками—есть *некрополь* города римской эпохи, который находится на СЗ от первых двух, занимает СЗ конец „Археологического района“ и расположен с восточной стороны современного нам Вагаршапата (см. Табл. II. Общий план Археологич. района и Табл. III—III Геодезич. с'емка).

Открытые здесь погребения (5 различных типов со множеством разновидностей. См. сн. 12—16, Табл. VII—VIII) по своему типу и содержанию принадлежат римской эпохе (точнее от I до V в.в., хотя по некоторым признакам существование тут поселения б. м. предшествовало римской эпохе). Они богаты по содержанию и имеют большое научное значение, т. к. знакомят нас с техникой эпохи, производством, бытом, культурными взаимоотношениями между Востоком и Западом—армянами, римлянами, парфянами, сасанидами, ясно подчеркивая интернациональный характер городского населения.

Греческая надгробная надпись найденная в данном некрополе 1914—15 г., прочитанная академиком С. А. Жебелевым впервые печатается в этом издании (см. Приложение I, стр. 75—83).

Некрополь города своим местоположением, и вообще обследование всей предначеченной территории, окончательно выяснили, что считать „Археологический район“ местом древнего Вагаршапата—недоразумение, и что древний Вагаршапат находился на том же самом месте, где находится ныне существующий Вагаршапат. Выясняется приблизительно даже главные пункты топографии древн. города. В этом вопросе сходятся данные материальной культуры, греко-латинских надписей, найденных разновременно в Вагаршапате, и упоминания древне-армянских историков.

В заключение необходимо отметить огромное научное значение результатов произведенных раскопок, которые проливают новый обильный свет на различные эпохи истории Армении, точно отмечая в обследованной территории определенные центры соответствующих культур как неисчерпаемых источников и направляют дальнейшую нашу исследовательскую работу в этом районе. Поэтому необходимость продолжения и развития начатых в 1931 г. в скромном масштабе раскопок—настоятельно диктуется интересами изучения истории Армении.

ՀԻՆ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՊԵՂՈՍՆԵՐԸ
РЯСКОПИ ДРЕВН. ВАГАРШАПАТА

Հ մ ղ Խ ղ ի ծ
Приложение I

Ակադեմիկ Ս. Ա. ԺԵԲԵԼԵՎ,

ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԳԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԳՏՆՎԱԾ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՈՒՄ

Академик С. А. ЖЕБЕЛЕВ

ГРЕЧЕСКАЯ НАДГРОБНАЯ НАДПИСЬ
ИЗ ВАГАРШАПАТА

ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԴԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԳՏՆՎԱՆՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏՈՒՄ

Արձանագրությունը գրված է սալանման քարի վրա, կարմրավուն տուֆից, քառանկյունի լայն շրջանակի մեջ, վրի աջ կողմում փորված է սովորական նշան—տաճկի ձևով (խոչնի կոնտուրային նկար)։ Գտնվել է պատահաբար, 1914—15 թվերին, Եջմիածնի ջրանցքի շինության միջոցին, Վաղարշապատից մեկ կիլոմետրի վրա գեղի արևելք, Հռիփ-սիմեյի և Զվարթնոցի ուղիով միջև, ջրանցքի յերկրորդ կամուրջի մոտ (Գեոդեզ. հանույթ, քառ. 112)։ Արձանագրությունը պահվում էր Եջմիածնի Հնագիտական թանգարանում, ներկայումս նա պահվում է Կուլտուր-Պատմական թանգարանում Յերևանում։

Քարի բարձրությունը շրջանակով—0,72 մետր, առանց շրջանակի—0,50 մ., լայնությունը շրջանակով—0,44 մ., առանց շրջանակի—0,34, հաստությունը—0,12 մ.։ Շրջանակի միջի տարածությունը, վոր ամբողջովին բռնված է արձանագրությամբ, փորված խորացրած է $2\frac{1}{2}$ ս.մ.-ով. գրերի բարձրությունը տատանվում է $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ ս. մ., վերին շրջանակի տողի և վերջին տողի գրերը—4 սմ.։

Արձանագրությունը հրատարակվում է ետամպագծի և լուսանկարի հիման վրա, վոր սիրալիրաբար արամադրել է ինձ Ա. Ա. Քալանթարը։

Շրջանակի վերին մասի վրա ափելի խոշոր տառերով փո-

բազրված է՝ Μνημῆτις Νέστη. այնուհետև գալիս է բուն դամբանակահար.—

1. Αἰλ(ίαν) Μνημῆτις <ν> τῆς

ἑταίρου ἑταίρου

καὶ Αἰλ(ίαν) Οὐδὲντιν

Θυγατρί[ς] [ς] ἑταίρου

5. ἑταίρου Αἰλ(ίαν) Οὐδὲντις—

ἑταίρου ἑταίρου (ἑταίρου) εἰς Αἰλ(ίαν) [ἑταίρου]

ἑταίρου ἑταίρου ἑταίρου καὶ

8. πατρίδος ἑταίρου

[] անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված են այն դրերը, վորոնք բնագրում չեն պահպանվել. < > այն դրերը, վորոնք փորագրողի անփութությամբ բաց են թողնված. () կրճատումները, վորոնք պատահում են արձանագրության մեջ. գրերի տակ յեղած կետերը մատնացույց են են անում, վոր այդ գրերը բնագրում պահպանվել են յեղծված գրությամբ:

Արձանագրությունը փորագրված է ճշտությամբ, բացի 7-րդ տողից, վորտեղ գրիչը փորագրել է ԶԱԶ-ի փոխարեն ԶԱԶ, և ԾՆԾՆ-ի փոխարեն ԾՆԶԶ:

Հստ գրության բնութի՝ արձանագրությունը պատկանում է II դարի յերկրորդ կիսին, կամ III դարի առաջին կիսին մեր թվ.:

Արձանագրության գլխավոր հետաքրքրությունը կայանում է նրանում, վոր Վաղարշապատի հենց իրեն մեջ, կամ նրան մոտ, գտնվում էր XV Ապոլլոնյան լեգիոնի զորամասի (vexillatio) բանակատեղին: Այդ մասին գիտեցինք և առաջ՝ Վաղարշապատում գտնված արձանագրություններից — 175 թվ. (Dessau, Inscriptiones latinae selectae 9117) և 185 թվ. (Corpus inscriptionum latinarum III 6052). Այդ յերկու արձանագրությունների վերաբերյալ մանրամասն բացա-

տրություններ տվել և Մ. Ի. Ռոստովցևը Изв. Археол. Комиссии, вып. 33 (1909) եջ—1 շրջել։

Հրատարակվող այս արձանագրությունից իմանում ենք, Վոր դինսթրական տրիրուն (Vordinstor) Ելիի Վալենտը Վադարշապատում դանված ժամանակ կորցնում և իր կնոջը և աղջկան, թաղում և նրանց այնտեղ, արձան և կանգնում նրանց հիշատակին և գրում սույն դամբանականը։ Արձանագրության մեջ հիշված յերեք անուններն ևլ հստակա-կան են։

Թարգմանությունը.

Ի հիշատակ

Ելիի Մաքսիմի—ամուսնու, Վոր ապրեց 35 տարի,
և Ելիի Վալենտինի—աղջկա, Վոր ապրեց 13 տարի՝
Ելիի Վալենտ, XV Ապոլլոնյան լեզիոնի գին-
Վորական տրիրուն, նրանց ամուսինը և հայրը—
նվիրեց (աստվածներին)։

•

Зеленый, 65. Фрагменты надгробия из Вегаршата.
Греческая надгробная надпись из Вегаршата.

ГРЕЧЕСКАЯ НАДГРОБНАЯ НАДПИСЬ ИЗ ВАГАРШАПАТА

Вырезанная на плите из местного красноватого туфа, окоймленная рамкою, на левой стороне которой изображен обычный знак в виде тамги, греческая надпись найдена случайно в 1914—15 г. во время прорытия Эчмиадзинского оросительного канала, на расстоянии одного километра от Вагаршапата на восток, между Рипсимии и Звартноцем (у второго моста на канале, по Геодезич. съемке на квадр. 112). Надпись хранилась в Эчмиадзинском Археологическом Музее, ныне находится в Культурно-Историческом Музее ССР Армении в Эривани.

Высота плиты с рамкою—0,72 м. без рамки 0,50 м., ширина с рамкою—0,44 м., без рамки—0,34 м., толщина плиты—0,12 м.. Площадь надписи в углублении $2\frac{1}{2}$ см. Высота букв колеблется от $2\frac{1}{2}$ до $3\frac{1}{2}$ см., верхняя и последняя строки—4 см.

Издается надпись по эстампажу и фотографическому снимку, исполненному и любезно мне представленному А. А. Калантаром.

На верхней части рамки более крупными буквами вырезано: Μνήμη; Ζήσιν. Далее следует самое надгробие.

1. Α' ἰλ(ιςν) Μηζῶμη<ν> ζῆσιςιν
ζῆσιςιν ἔτη λῆ
και Α' ἰλ(ιςν) Οὐχλιντιςιν
Θουατῆ[ς]α [ς]ῆσιςιν
5. ἔτη τῇ Α' ἰλ(ιςν) Οὐχλῆς/ις—
λῆσις/ις λῆσις(ῆσιςιν) εἰ Απολ [λινς]=
ρις; ἀντιςιν ἀντις και
8. ποτῆς ἀντιςιν

[] обозначены пропавшие на оригинале буквы; < > буквы, по небрежности опущенные резчиком; () — сокращения, допущенные в надписи; точки под буквами указывают на то, что эти буквы на оригинале в поврежденном состоянии.

Надпись вырезана исправно, за исключением строки 7-ой, где резчик вместо ρις; вырезал ρις; и вместо должествующего стоять ἀντιςιν вырезал ἀντις.

По характеру письма надпись относится ко второй половине II, — первой половине III в. н. э.

Главный интерес надписи состоит в том, что на месте или по близости от Вагаршапата расположена была стоянка отряда (vexillatio) XV Аполлонова легиона. Об этом известно было, впрочем, и раньше из надписей, происходящих из Вагаршапата: 175 г. (Dessau, inscriptions latinae selectae 9117) и 185 г. (Corpus inscriptionum latinarum III 6052). Подробные объяснения к этим двум надписям даны М. И. Ростовцевым в Изв. Арх. Комм. вып. 33 (1909), стр. 1 сл.

Издаваемая ныне надпись показывает, что военный трибун (Χιλίρχης) Элий Валент, за время своего пребы-

вания, в Вагаршапате, потерял там жену и дочь, похоронил их там и поставил в память их надгробную плиту. Три имени, названные в надписи,—римские.

Перевод:

Памяти ради

Элию Максиму супругу, жившую 35 лет,
и Элию Валентину дочь, жившую 13 лет,
Элий Валент, военный трибун 15 Аполлонова
легиона, их муж и отец посвятил (богам).

ՀԻՆ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
РАСКОПКИ ДРЕВН. ВАГАРШАПАТА

Հ Ի Ն Վ Ա Ղ Ա Մ
Приложение II

Ս. ԹԱՄԱՄՇՅԱՆ

«ԲՐԱՆՈ» ՑՈՐԵՆ ԿՈՒՐԳԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻՑ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

С. Г. ТАМАМШЯН

„ИСКОПАЕМАЯ“ ПШЕНИЦА ИЗ РАСКОПОК
КУРГАНА БЛИЗ ВАГАРШАПАТА

«ԻՐԱՆՈ՞՞ ՅՈՐԵՆ ԽՈՐՀՐԴ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐ ԿՈՒՐԳԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻՅ
(ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՇՐՋ.)

Ուսումնասիրութեան համար մեզ հանձնված նյութը, վոր հանված է Վաղարշապատի շրջանի մի Կուրգան-դամ-րարանից, սարևատանման կակուղ փոշի և ասեղնաթերթիկ-ներով, միախառնված ավաղի հետ: Բաղմիցս լվանալուց հետո ջրով և թողնելով, վոր նստի տակը՝ հաջողվեց այդ մաս-սայից առանձնացնել ավաղը: Մանրադիտակային հետազո-տութիւնը պարզեց, վոր այդ ավաղը դիատոմիտ է, վորը լայն տարածումն ունի Փարաքար-Վաղարշապատի, ինչպես նաև Խորհրդ. Հայաստանի քանի մի այլ շրջաններում: Դիատոմիտի գլխավոր մասսան այստեղ ներկայացված է Pinnularia ցեղի տեսակներով (նկ. 1): Ավաղից առանձնաց-րած ասեղնաթերթիկները մասամբ զրինք մոխրաջրի (KOH) մեջ, մասամբ ել աղաթթվուտի մեջ. սակայն վոչ մեկ և վոչ մյուս դեպքում նրանք փոփոխութեան չենթարկվեցին:

Մանրադիտական աշխատանքը ցույց տվեց, վոր այդ ամբողջ «սարևատանման» փոշին կազմված է բուսական մնացորդներից, գլխավորապես նրանց բնճային կմախքնե-րից, ներծծված, ըստ յերևույթին, կայծքարահոլով: Թեր-թիկները և ասեղիկները ներկայացնում են մեծ մասամբ խոտաբույսի մնացորդներ: Համեմատելով մեր ժամանակա-կից խոտաբույսերի անատոմիական ստրուկտուրայի հետ՝ հաջողվեց պարզել, վոր ներկա դեպքում ունենք Triticum ցեղի ներկայացուցիչ, ամենից ավելի մոտեցող Triticum dicoccum Schrank—ծմամերի ցորենին:

Հայտարարված են հետևյալ բուսական մասերը.

1. Մեծ քանակությամբ մագիկներ (քիստեր) (նկ. 2), վորոնք սովորաբար տեղավորված են լինում *Tr. diccozum* Schr. հատիկի վերին մասում:

2. Հարդի վերնամաշկի կտորներ (նկ. 3), վորի յերկար հաստացած կողերով բճիճների արանքներում տեղ-տեղ ընկած են կարճ բոլորածված բճիճներ: Յերբեմն նրանց մեջ պատահում են նաև հերձվածքներ:

3. Բճճաթաղանդի կտորներ, այսպես կոչված «հիպոդերմեր» — հարդի ներքնամաշկը (նկ. 4):

4. Բավականաչափ դռնված են նաև ծղոտի վերնամաշկի կտորաճիւղներ (նկ. 5). նա հեշտությամբ ճանաչվում է յերկարացած բնորոշ հերձվածքներով, վորոնք դուրահեռաբար դասավորված են ալիքավոր թաղանդով պատած յերկար բճիճների արանքում մանր բճիճների հետ միախառնված:

5. Հատիկի խոտորնակի բճիճների շերտի մնացորդներ (նկ. 6):

6. Հատիկի ալիքորոնյան հյուսվածքի կտորներ (նկ. 7). միմիայն բճճային թաղանդներ:

7. Պայծառ գույնի փայլուն հատիկներ, ըստ յերևույթին, ուլաչի հատիկների ձևափոխված կմախքներ (ամիլա-պեկտինյան ?) (նկ. 8). վորոնք յողի հետ տալիս են բաց կապտա-դեղին գունավորում:

8. Բացի դրանից, այս խոտորնայների մնացորդների մեջ պատահում են շուշանացեղ բույսի, ըստ յերևույթին, սոխի վերնամաշկի (եպիդերմիսի) կտորներ (նկ. 9):

Պեղումներից հանված բուսական այս մնացորդները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, վորովհետև լույս են սփռում կուլտուրական բույսերի պատմության վրա:

Նախկին գյուտերից «Բրածո» ցորենը, բայց արդեն կերակրի մնացորդների ձևով, հայտնի են հին քարե դարից: Պրոֆեսոր Grüss-ի (Բերլին)*) ուսումնասիրությունից ապացուցված է, վոր կավե ամանի կտորների վրա գտնվել

*) Johannes Grüss. Ermittlungen von Speiseresten auf Topferherden aus der ältesten Steinzeit. Forsch. und Forschh. 1932.

ենն ենմերի ցորենի մնացորդներ՝ պատրաստված, անշուշտ, իբրև կերակուր—կաշայի նման:

Ներկա դեպքում թե հատիկի և թե հարդի մնացորդների առկայությունը հնարավորություն է տալիս յննթագրելու, զոր աշատեղ կան զոչ միայն հատիկներ, այլ և ցորուններ, զուցե նույն իսկ ցորենի ամբողջ խուրձեր:

Պեղումներով հայտնաբերված այս բուսական մնացորդները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, նրանով, զոր կարողանում են զորոշ լույս սփռել կուլտուրական բույսերի պատմության վրա:

Ահա մեկը այն վայրուն որինակներից, յերբ հնագիտությունը ողնություն և հասնում ըուսարանություն պատմության:

1933. Յերևան:

Բ. Կուղանից հանված ագրեստանման նյութը.

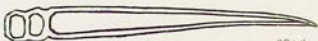
Асбестообразная масса из раскопок кургана-погребения. (См. стр. 33)

S.T. del.

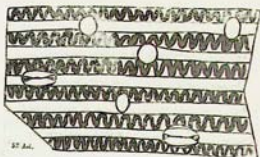
1

Зф. 1 рис.

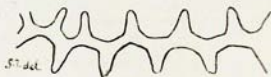
S.T. del.

Зф. 2 рис.

S.T. del.

Зф. 3 рис.

S.T. del.

4

Зф. 4 рис.

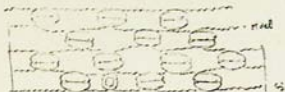
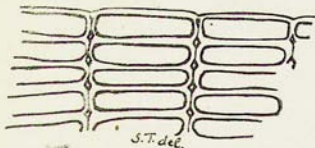
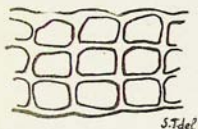

рис. 5

6

рис. 6

7

рис. 7

8

рис. 8

**"Ископаемая" пшеница из ССР Армении
(Растительные остатки из раскопок кургана
Вагаршапатского района)**

Материал доставленный для изучения из кургана Вагаршапатского района представляет собой мягкий асбестообразный порошок с игольчатыми пластинками, смешанными с песком. Путем многократного промывания водой и отмучиванием удалось песок отделить от этой асбестообразной массы.

При микроскопическом исследовании песок оказался диатомитом, который как раз в этом районе (Паракар-Вагаршапат) недавно обнаружен в небольших количествах (пласты мощностью до 1,5 метра в среднем тянутся на площади в несколько квадратных километров) и которые широко распространены и в других районах Армении. Главная масса диатомита представлена здесь видами из рода *Pinnularia* (рис. 1).

Отделенные от песка игольчатые пластинки были помещены частью в щелочь (KOH), частью в соляную кислоту. Но ни в том, ни в другом случае действию не подверглись.

При микроскопическом исследовании обнаружилось, что весь "асбестообразный" порошок состоит из растительных остатков — клеточных скелетов, большей частью пропитанных кремнеземом.

Пластинки и иголки представляют собой в большинстве случаев остатки злака. При сравнении с анатомической структурой современных наших злаков, пришлось прийти к заключению, что в данном случае перед нами имеется представитель из рода *Triticum*, ближе всего по форме клеток подходящий к двузернянкам — *Triticum diccosum* Schrank или к так называемым пшеницам Эммера. Обнаружены следующие уцелевшие части растений, части, сохранившиеся настолько хорошо, что об их морфологической сущности можно говорить с достаточной уверенностью:

1. В большом количестве волоски (рис. 2), которые обычно помещаются на верхушке зерновки.

2. Кусочки верхней кожицы мякоти (рис. 3), у которой между длинными клетками с утолщенными стенками вкраплены короткие характерные округло-овальные клетки. Иногда встречаются среди них и устьца.

3. Внутренняя кожица мякоти, т. назыв. „гиподерма“ (рис. 4), представлена кусочками клеточной оболочки.

4. Немало найдено также обрывков эпидермиса — верхней кожицы соломы. Она легко узнается по своеобразной форме, характерной для злаков, вытянутыми устьицами, расположенными параллельно между продолговатыми клетками с волнистой оболочкой, которые перемешаны с более мелкими клетками (рис. 5).

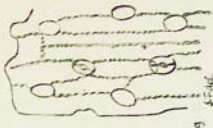
5. Остатки слоя т. назыв. „поперечных клеток“ из зерновки (рис. 6).

6. Алеионовая ткань из зерновки сохранилась только в виде клеточных оболочек (рис. 7).

7. Кое-где разбросанные (в поле зрения микроскопа) блестящие светлые зерна, очевидно являются амилопектиновыми деформированными скелетами крахмальных зерен. С иодом дают голубоватую-желтую окраску (рис. 8).

8. Кроме того среди этих злаковых остатков встречаются там же кусочки эпидермиса, который по морфо-

по их расположению крайне на-
ука (рис. 9).

24. 9 рис.

Нахождение „ископаемой“ пшеницы, но уже в виде пищевых остатков известны с глубокого каменного века. Исследованиями профессора Грюсса (Берлин) доказано, что на осколках глиняной посуды найдены пшеницы типа Эммера, которая изготовлена была очевидно в виде каши⁹⁾.

Наличие в данном¹ случае, как остатков зерновки, так и соломы, дает возможность сделать предположение, что здесь имеются не только зёрна, но также и стебли, а может быть и целые снопы пшеницы. Растительные остатки из раскопок представляют несомненный интерес, т. к. до известной степени проливают свет на историю культурных растений.

И вот один из блестящих случаев, когда археология приходит на помощь истории растениеводства!

1933. Эривань.

⁹⁾ Johannes Grüss: Ermittlungen von Speiseresten auf Topfscherben aus der ältesten Steinzeit. Forsch. und Forsch. 1932.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220034565

Մեկնայան Զոնգի հաստատությունների համ
Գիտնական, Գրական, Սերյան